

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті**

ШАХМАН НАҒЫМҰЛЫ НАҒЫМОВ

Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы

**050203 «Тарих» мамандығы студенттеріне арналған
оқу құралы**

Атырау, 2012

**Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Тарих-филология факультеті Тарих және тарихты оқыту әдістемесі
кафедрасының доценті педагогика ғылымдарының кандидаты
Ш.Нағымовтың «Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы»
атты оқу құралының**

АННОТАЦИЯСЫ

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті Тарих және тарихты оқыту әдістемесі кафедрасының доценті, п.ғ.к. Ш.Нағымовтың «Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы» атты оқу құралы университеттердің «тарих» мамандығында оқитын студенттер үшін Әл-Фараби атындағы ҚазМУ-дың осы пәнге арналған типтік бағдарламасы негізінде дайындалған.

Оқу құралында алғашқы қауымдық құрылыс тұсындағы мәдениет үлгілерімен қатар, құндылықтары тәуелсіз мемлекетіміздің нышандарына арқау болған Қазақстан территориясындағы өркениеттер мәдениеті, оның ішінде «аң стиді» үстем болған сақтар, үйсіндер, қаңлылардың рухани мәдениеті нақты деректермен студент қауымы үшін түсінікті тілмен берілген. Қазақстанның орта ғасырлардағы мәдениетін қалыптастырған ата-бабаларымыздың рухани мәдениеті де әсерлі баяндалған. Сонымен қатар бұнда қазақ мәдениетінің рухани үлгілері қатарына жататын ауыз әдебиеті, халықтың музыкасы, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, ұлттық ойындары туралы да толық мәліметтер бар. Автор бөлек бір бөлімді ойшылдарының рухани мұраларын оқып үйренуге арнаған.

Оқу құралында дүниежүзілік мәдениеттің қалыптасуына, дүниежүзілік ұлы діндердің тарихына байланысты нақты мәліметтер берілген. Ш.Нағымовтың «Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы» атты оқу құралын Отанымыздың рухани мәдениетін оқып-үйренуші оқушылар мен студенттерге, өзге де тілек білдірушілерге ұсынуға болады.

I. Ежелгі Қазақстанның рухани мәдениеті

Сақ-үйсін дәуірінің мәдениеті. Б.э-дан 2 мың жыл бұрын Балқан тауларынан Енисейге және солтүстік Қытайға дейінгі орасан зор кеңістікті ұзын бойлы, түстері ақшыл адамдар арийлер мекендеген. Қазақстан жері арийлер мекендеген аймақтың құрамында болған. Олар жылқыны қолға үйретіп, арбаға жегіп шаруашылыққа пайдаланған. Б.э.д. 2 мың жылдықтың үшінші ширегінде арийлер батысқа, шығысқа, оңтүстікке және солтүстікке әрлі-берлі көшіп, жергілікті тайпалармен араласқан. Кейбір тайпалар Еуропаға көшіп, олардан гректер, латындар, кельттер, тевтондар қалыптасқан. Арийлер Амудария және Сырдария өзендерінің бойында, Каспий және Арал көлдері жағалауында орналасқан халықтармен үнемі соғысып отырған.

Арийлердің діни сенім-нанымдары, әдет-ғұрыптары «Авеста» дастанында баяндалады. Авеста - өлең-гимн (бағыт беру немесе мадақтау). Ол өлең күн мен айға, отқа, тауға табынушылардың діни талабымен жазылған. Жазған адам – Заратуштра. Ол өлген соң, абыздар қасиетті текстерді ұрпақтарға ауызша жеткізіп отырды. Ол иманды ой, иманды сөз, иманды іс – осы үшеуіне қарсы болған ақиқатты білмейтін «Зұлым Демон-Дәуді», «Зұлым аруақты», «Ахура Маньюды» талқандауды мақсат етті. Арийлер сиынған діни сенім тек бір жарым мың жылдан кейін Ирандағы Сасанидтер әулетінің кезінде «Зороастризм» деген атпен дін болып, бекітілді.

Қазақстан территориясында мекендеген сақ-үйсін тайпаларының этно және мәденигенезінің бірін-бірі толықтырған екі қайнар көзі болды. Олар «Авеста» дастанына негізделген ежелгі ирандық және ежелгі түркілік қайнар көздер еді.

Аң стилі. Көне дәуір адамдары өзін қоршаған орта, кеңістік суреттерін жартас беттерінде ғана бейнелеумен (сурет, таңба) қанағат

тұтпаған. Қайта айналасындағы жан-жануарды, аспан шырақтары – ай, күн, жұлдыздар бейнесін өздері жасаған көркем бұйымдарына түсіріп отырды. Сөйтіп, ерте дүние шеберлерінің ақыл-ой, зейініне арқау болған табиғат сұлулығы, олардың шығармашылығында өзінің жарқын суретін тапты. Сақ-массагет тайпалары қалдырған мұндай аса бай қолданбалы өнер туындылары шартты түрде аң стилінің өнері делінеді. Оның негізгі тақырыбы аңдарды, хайуандарды және сол дәуір адамдары аңыз өткен дүлей күштерді, ғажайыптарды бейнелеуге арналды. Бұлар қазан, құрбандық ыдыстар, семсер, қанжар, қорамсақ, айбалта, жүген, айна сияқты заттарды, киімді, тулардың сабын әшекейлеуден көрінеді. Ертедегі шеберлер өздерінің өнеріне қола, алтын, сүйек, мүйіз, темір, ағаш, тері, киіз материалдарын пайдалана білген.

Скиф-сақтардың аң стиліндегі өнерін шартты түрде бастапқы, өрлеу және құлдырау кезеңдеріне бөлуге болады. Б.э.б. YIII-YI ғасырларға жататын өнер түрлерінде арқар, таутеке, жолбарыс, түйе, қабан, бұғылар бір орында тұрған қалпында, қимылға дайындалу процесінде бейнеленеді. Бұл жүгендерді, пышақты, балға-шотты әшекейлеуде көрінген, кейде жеке сымбат түрінде шөккен түйе, жатқан арқар мүсіндері алтыннан, қоладан құйылған. Мұны сақ-массагет қолданбалы өнерінің ең көне заманғы немесе бастапқы кезеңіне жатқызуға болады.

Б.э.б. YI-IV ғасырларда шеберлер жасайтын бейнелеріне динамика беруге, оны іс-әрекет үстінде суреттік мәнеріне жаттыға бастайды. Мұндай динамикалық іс-әрекеттер қисық сызықтар, бұрамалар, шырмауықтар, орамалар секілді қимылды көрсететін әдістер арқылы беріліп отырды. Мұндай өнер туындыларында жолбарыстардың бұғы, бұландарға шабуылы, қасқырдың, барыстың шиыршық атқан көрінісі, жыртқыш құстардың аңдарға түсуі, қасқырлардың өзара таласы, т.б. оқиғалы суреттер мазмұнға байлығымен тәнті етеді.

Бірақ, б.э.б. III-II ғасырларды соншама дәуірлеп тұрған скиф-сақ өнерінің аң стилі біртіндеп құлдырау сәтін бастан кешіреді. «Аң стилі» енді бірте-бірте ою-өрнекке айналады да, оны енді ою-өрнектерге түсті тастан көз қондыру, бедерлеу техникасы алмастырады.

Ежелгі Қазақстанның жерінің оңтүстік-шығыс өңірін мекендеген «Тиграхауд» сақтарының өркениетінен кейін, сол жерде өздерінің мемлекеттерін құрып, сақтар мәдениеті мен өнерінің тарихи мұрагерлері болып қалыптасқан үйсін-қаңлы тайпалары өздерінің қайталанбас мәдениетін жасады.

Сақтардың дәстүрлі сәнді қолданбалы өнеріндегі «Аң стилінің» негізі көп өзгерместен үйсіндер мен қаңлылар өнеріне ауысты. Сол дәуірдің салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары сақтардың да, үйсіндердің де мәдениетінде хайуандар образымен тығыз байланысты болды.

Хайуандарды қадірлеу, оларды қасиетті деп есептеу көбінесе сақтардың дәстүрлі қолөнерінде анық байқалады. Сондықтан оларды қоршаған хайуандар ортасы мифопоэтикалық өнердің де қалыптасуына үлкен септігін тигізеді.

Біздің ежелгі отандастарымыз тек қолөнерде емес, сонымен қатар ауыз әдебиетінде де теңдесі жоқ тотемдік аңыздар қалдырған. Үйсіндер дәуірі кезінде жеке бір хайуанның қасиеттері туралы аңыздар белгілі бір тайпаның генеологиялық шежіресі ретінде қабылданған. Бұл бір аңның образының жеке тайпаның қасиетті аталығына (аналығына) айналуы. Қасиетті төтем «қасиетті хайуанның» көркем таңбасы, яғни бір аңның қасиетті таңбасына табыну, бұл ғұрпы түрі үйсіндердің қолөнеріндегі негізгі сюжеттік сарын болған.

Мысалы сақ-үйсіндердің қасиетті тотемдері болып: қасқыр-тотем, барыс-тотем, таутеке-тотем, бүркіт-тотем саналған.

Аңдар бейнеленген көркем дүние, мүліктер ол кездерде қасиетті деп есептеледі, соның негізінде тұмарша ролін атқарады.

Мысалы, тотем аңның бейнесі бар қару-жарақтар жауынгерге күшқайрат, жараланбай соғысу мүмкіндігін береді деп есептеген.

Үйсіндер фольклорында тотем аңдарға арналып, олардың табиғи қасиеттерін дәріптейтін мифопоэтикалық аңыздар шығарылған. Бұл аңыздардың көркем идеясы мен сюжеттік негізі - тотем аңдардың жылдамдығы, күші, ептілігі т.б.

Біздің дәуірімізге дейін 1 мың жылдықтың орта шенінде сақтардың «Аң стилінің» сиқырлы әдет-ғұрыптық функциясы өте жоғары деңгейде дамып жетілді де, кейін үйсіндер тұсында ол стиль ою-өрнектік кесте түріне айналады.

1939 жылы Қазақстан Ғылымдар Академиясының Ш.Уәлиханов атындағы археология және этнология институтының ғалымдары ұйымдастырған экспедиция Алматы қаласынан алыс емес Қарғалы тау шатқалынан қазба жұмыстары кезінде үлкен археологиялық жаңалық ашты. Қарғалы өзенінің бойындағы үйсін тайпасының бақсысы жерленген моладан ежелгі үйсіндердің 300-ге жуық алтын бұйымдарын тапты.

Бұлар үйсіндердің «Аң стилінде» жасалған онға жуық таутекенің кіші мүсіншелері, сырғалар, екі өркешті түйе бейнеленген жүзіктер, бұлардың барлығы кезінде өте белсенді болған бақсыны жерлегенде бірге көмілген дүниелер. Бұл бұйымдармен қатар осы қорымнан көркемдігі жөнінен теңдесі жоқ алтын тәті (диадема) табылды.

Алтыннан жасалған әшекей таспа «Қарғалы алтын тәтісі» деген атқа ие болды. Тәті-тікбұрышты, ұзындығы – 35 см, биіктігі – 4,4 см алтын бұйым.

Қарғалы алтын тәтісі - әйел бақсының қасиетті әшекей бұйымы. Бақсының бас киіміне тағылатын бұл бұйымда қасиетті хайуандар мен адамдар фризді композиция негізінде орналасқан.

Бұл бұйымның қалыптасып, жасалған кезі біздің дәуірімізге дейінгі 2-ғасыр. Тәтінің сюжеттік көркем ойы мен мақсаты адамдар өміріндегі

қасиеттер: жақсылық пен зұлымдық, өмір мен өлім мәселелеріндегі тұрлаусыздықты көрсетуге негізделген.

Композициялық құрылымы солдан оңға қарай: қанатты айдаһар үстіндегі қиял-ғажайып құс-адам, тұғырда тұрған пырақ (пегас) ат, қайтадан құс-адам қасқыр үстінде бейнеленген.

Кейінгі лекте аюдың бейнесі де, үстіңгі жағында қиял-ғажайып тауыс құс бейнесі. Қанатты барыс мінген құс – адам, бұғы тәрізді зерен аталық пен аналық, екеуінің арасында тағы да қиял-ғажайып тауыс құс бейнеленіп, осымен композициялық жүйе бітеді.

Алтын таспаның оң бойында бейнеленген үш қасқыр адамдардың барлығының басында ежелгі көшпенділер сақтар, үйсіндер-қаңлылар киген бас киім шошақ бөрік (башлық).

Тәтінің беті асыл тастармен қапталған (инкрустация). Бұйымдағы сердолик, бирюза тастар – үйсін зергерлік өнерінде кең түрде қолданыста болған асыл тастар.

Тәтідегі суреттердің оқиғалылығы және өте шебер жасалуы ежелгі үйсін зергерлерінің өнердегі тамаша ескерткіші екенін әйгілейді. Ондағы суреттерде үйсіндер мен қаңлылардың, ғұндардың ескілікті аңыздары бейнеленген болса керек.

Сақтардың, ғұндардың, үйсін-қаңлылардың сенім-нанымдары, тілі.

Шынында ерте дүние адамдары өздері сеніп, құлшылық ететін табиғаттан тыс күштердің қаһарлы да құдіретті кейпін сомдауға ынта-ықыласын бағыштаған. Сондықтан көне өнер туындыларындағы мұндай көркем орындауларды сол кездің наным-сенімінен бөле қарауға болмайды.

Үйсін мен ғұндардың діни нанымдары сақ-массагеттердің табиғат күштері жөніндегі фантастикалық идеологиясының негізінде өрістеді. Сақтардың табиғат құбылыстары жөніндегі көзқарастары алуан түрлі және ала-құла болған. Күллі скиф-сарматтар «ең құдіретті» деп білген соғыс құдайы Ареске (Арыс болуы да мүмкін) үлкен құрмет көрсетті.

Ғұндардың да діни сенімдері сақтарға ұқсас болған. Жаңа жылдың алғашқы айында ұлыс көсемдері ғибадатханаға жиналып, құлшылық жасаған. Шығып келе жатқан күнге, айға тағзым етіп, құрмет көрсеткен. Айдың бастапқы күндеріне ерекше мән беріп: сүй, сый деген сөздермен қарсы алған. Ұлылы, кішілі жортуыл-жорықтарға ай толғанда шығып, ай қорғалағанда қайтқан. Қадірменді адамдары өлгенде алтын-күмістелген аға табытқа салып жерлеген. Қызметші, күң-құлдары бірге көмілген. Өлтірген жауының басын әкелген ғұн жауынгері көсемнен сыйлық алып, әрі өлтірген жауының дүние-мүлкіне ие болған.

Сақтар мен савроматтардағы отқа табыну ғұрпы о баста күнге табынудан шыққан. Күн мен от зұлым, қас күштерден қорғап, тазартады деген ұғыммен молаларды өртеп тазарту әдеті савромат, сармат, сақ зираттарынан көп кездеседі. Ғұндар мен үйсіндер, сақтар қабірлерінен жиі шығатын қызыл бояу, сол қасиетті күн мен оттың символы болған. Тотемдік және магиялық ескі түсініктер мойындарына тұмарлар асудан, тас моншақтар қадау, киімге құс қауырсындарын тігіп алудан, ұлу, жылан бас сүйектерін тағудан байқалған.

Б.э.д. 1 мың жылдықта Қазақстанда мекендеген тайпалар арасында табиғи діндер анимизм, тотемизм үстем болды. Бірте-бірте осы діндермен қатар зороастризм, буддизм элементтері ене бастады.

Қазақстандық тайпалар өздерінің атамзаманнан қалыптасқан көне заң-жоралғылары мен дәстүрлерін қадірлеп, берік сақтаған.

Сақ, ғұн, үйсін, қаңлылардың дәстүр-салттарының көп жағынан ұқсастығын көшпелі өмір заңдылығы қалыптастырған адамгершілік, ар-ождан, мінез-құлық көрсеткіштерінен бөле қарауға болмайды. Дәстүр-салттағы бұл мінездемелік ерекшеліктер уақыттың өтуімен байланысты жаңа ұрпақ талғамына сай жаңарып, толығып отырды. Міне осындай, көшпелі тайпалармен бірге жасасып келе жатқан асыл мұраның қатарына олардың тілін де жатқызуға болады. Тіл алғашында адамдар арасындағы

қатынас құралы болса, кейін келе тайпалар мен тайпаларды табыстыратын да, шабыстыратын да өткір ойдың практикалық көрінісі болып алды.

Тіл заманалар көшінде эволюциялық жолмен дамитын аса күрделі құбылыс болғандықтан, скиф-сақтар ежелгі иран тілінде, ғұн, үйсіндер және түрік тілінде сөйледі деп кесіп-пішіп айту да қиын. Бұл тайпалар иран-тұран, монғол-манчжур тілдерінің әлі іргесі бөлінбеген сатысындағы тіл қорымен пайдаланбады ма екен деген ой келеді. Мұнда Иран таулы қыратына парсы тайпаларының қоныстана бастауы кезінен парсы тілі тарихы әдебиетте атала бастайды, әрі Европа тілдерімен түбірлес деп қаралады. Ал түркі тілінің түп-тегі – қайдан және қай мың жылдықтардан басталатыны - ғылымда басы ашылмаған мәселе. Сондықтан, б.э.б. 1 мың жылдықта Қазақстан жерін мекендеген сақ, массагет, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының тілі жөнінде қорытынды шығаруға немесе алдын-ала көрегендік болжам айтуға асықпаған мақұл.

Сонымен, бұл тарауда қарастырған мәселелер төңірегінде төмендегідей қортынды жасауға болады.

Қазақстан жерін тас, қола дәуірінде мекендеген тайпалардың материалдық, мәдени мұралары көп болған. Ежелгі тайпалар табиғат құбылыстарынан қорыққанынан бір-біріне жақын жүрді. Қоршаған ортаның дүлей күштерінен бірігіп қорғанды. Күн көрінісінің негізі болған малын қысы-жазы бағып семіртті, осыдан бірте-бірте көшпелі өмір дағдысына көндігіп кетті.

Көшпелі өмір, қоршаған ортаның географиялық та, климаттық та ұқсастығы бұл тайпалардың наным-сенімі мен дүние танымына да бірегей ықпал жасап отырды. Нәтижесінде, адамдар мінезіндегі әдет-салтындағы ұқсастық жақтар пайда бола бастады. Бұл ұқсастықтар кейінгі скиф-сақ, ғұн, үйсін атымен жазба тарихқа белгілі бола бастаған тайпалардың жол-жоралғы, салт-дәстүрлерінде бой көрсеткен моральдық, ақыл-естік нормативтерді қалыптастырды.

Қазақстанда мекендеген ежелгі тайпалар адамзат мәдениетінің көне беттерін «аң стилі» өнер үлгісімен байытты, сөйтіп өз қолтаңбасын қалдырған жұрт санатында тарихта танылды.

Негізгі ұғымдар мен терминдер

Сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылардың рухани мәдениеті.

Сақтар мен үйсіндердің орналасуы.

«Авеста» дастаны.

«Алтын адам» ескерткіші.

Үйсіндердің диодемасы-тәтісі.

«Аң стилі».

Сенім-нанымдары, діні.

Әдет-ғұрыптары, тілі.

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. Сақтар туралы қандай деректер білеміз?*
- 2. «Авеста» дастанында не баяндалады?*
- 3. Сақ мәдениетінің қандай ескерткіштерін білесіздер?*
- 4. «Аң стилі» дегеніміз не?*
- 5. Ежелгі өркениет иелерінің сенім-нанымдары, тілі туралы не айтуға болады?*
- 6. Қазіргі заманғы қоғам үшін ежелгі өркениеттер құндылықтарының қандай маңызы бар деп есептейсіз?*

II. Ежелгі түркі мәдениеті

Түркі халықтарының шығу тегі және этникалық құрамы.

«Түркі» сөзі біздің заманымыздан бұрынғы VI ғасырда көшпелі халықтың атауы ретінде пайда болды. Ол кезде түркілер Монғолия мен Қытайдың солтүстік шекараларынан Қаратеңізге дейін созылып жатқан ұлы көшпелі империяның негізін қалады. Түркі мәдениетінің аса көрнекті жазба ескерткіші Құлтегін тасында былай деп жазылған: «Әлемнің көгінде аспан, астында қоңыр жер пайда болғанда, осы екеуінің арасында адам баласы жаратылды. Адам баласының үстінен менің бабаларым Бұмын қаған мен Истеми қаған билік жүргізді. Таққа отырған олар өз мемлекетін қорғап, Түркі заңдарын шығарып, бекітті».

Н.А.Аристов «Түркілердің бастапқы шығу тегі олардың ата жұрты туралы» деген мәселеде: «Түркілердің негізгі басты үлкен тайпалары алғашында Алтайды мекендеген. Алтайдағы жер-су аттары көне түркі халық аңыздарына енуі бұған дәлел бола алады. Ежелгі түркі мемлекеті хундар империясы болып есептеледі», - дейді.

Түркі халықтарының этникалық құрамы туралы іргелі еңбек Махмуд Қашқаридың «Диван лұғат ат-түрік» кітабы болып табылады.

1991 жылғы дерек бойынша әлемде 130 миллионның үстінде түркі халықтары өмір сүріп келеді. Олардың әрқайсының бай тарихы, мәдениеті, жазу-сызуы, рухани ұстанымдары болған. Ежелгі заманда печенегтер, қыпшақтар, оғыздар, иемектер, башқұрттар, ябакулар, татарлар, қырғыздар, тухсилар, яғмалар, играктар, чаруктар, жұмылдар, ұйғырлар, танғұттар, табғаштар т.б. 20-ға жуық түркі тайпалары өмір сүрген.

Түркі халықтарының жазба ескерткіші. V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерлеріне жазу, сызу, егін егу, әдебиет, өнер, тарих ғылымдарының, діни сенімдердің

қалыптасқаны көпшілікке аян, оған Енисей жазу ескерткіштері, Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштер айғақ.

Орхон-Енисей жазу ескерткіштері табылған уақыт түркі тілдерінің даму тарихындағы «Көне түркі» дәуіріне сай келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар Орхон-Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Түркілердің жазу ескерткіштерінің ең көп табылған жері – Орхон, Енисей, Селенга және Талас бойы.

Орхон-Енисей жазуы өзінің жазу ерекшеліктері мен қолдану өрісіне сай Орхон-Енисей және Талас жазуы делініп екі топқа бөлінеді.

Сібірдегі Енисей, Монғолиядағы Орхон, Қазақстандағы Талас өзендері бойынан табылған ежелгі түркілік сына жазуларын оқу ісімен түркітанушы-ғалымдардың бірнеше буыны 100 жылдың үстінде айналысып келеді. Олардың көш басында дат ғалымы В.Томсен, орыс түркітанушысы В.В.Радлов тұрды. Бұл ғалымдар ХІХ ғасырдың аяғында белгісіз жазулардың сырын ашқан еді. В.Томсен ең алғаш «түрік», «тәңірі» деген сөздерді оқып шықты. Олардан кейін Д.Клеменц, П.Мелиоранский, В.Малов сынды ғалымдар түркі жазуларының сырын ашты. Қазақстанда бұл жауапты шаруамен ғалымдар Айдаров, Құрышжанов, Томановтар айналысты.

Енисей жазба мұралары. Олардың бұлайша аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылуымен байланысты. Бұған қосымша кейіннен Тува мен Хакасия, Краснояр өлкелерінен де осындай жазбалар табылған. Енисей жазбаларының жалпы саны – 85-ке жуық. Олардың ішінде кішігірім жазбалармен қатар ірі текстер де кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан негізінен шағын болып келеді. Ең үлкені 10-15 жолдан, ең кішісі 1-2 жолдан ғана тұрады. Қолданылуы жағынан Енисей ескерткіштері – ескі түркі жазуының алғашқы шығып, қалыптасып, тараған нұсқасы. Бұл жазу бергіндеп Орхон өзені, одан Талас өзені өңіріне тараған. Бұл тұжырымның шындыққа жанасымдылығы жеке таңбалардың тәсілі мен жетілдірілуінен де байқалады. Енисей жазба

ескерткіштерінің ең көне түрлері Минусинск ойпатынан табылған. Бұл жазбалар түркі халқы белгілі мөлшерде отырықшы болып, металл өңдеумен айналысқанын, мәдениетті ел болғанын көрсетеді.

Орхон жазуы. Көне түркі жазба мұраларының ішінде қазіргі түркі тектес халықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай Түркі қағандығының қол астына қараған болатын. VI ғасырдың ортасында қазіргі солтүстік Монғолия жерінде бас құраған Түркі қағандығы сол ғасырдың аяқ шенінде батысы Каспий теңізіне, шығысы Корей бұғазына дейінгі аралықты алып жатқан ұлы империяға айналды. Кейін келе Батыс Түркі және Шығыс Түркі қағандығы деп аталатын екі үлкен қағандыққа бөлініп кеткені белгілі. Солай бола тұра, V-VIII ғасырларда жартастардың беттері мен тас мүсіндерге, сондай-ақ кейбір ыдыстардың жиегі, түбі және қабырғаларына ойылып жазылған көне түркі жазбаларының ішіндегі ең маңыздысы – Орхон жазба мұралары. Орхон өзенінің бойынан табылған бұл ескерткіштердің ішінде тасқа қашалып жазылған үш тарихи мұра ерекше аталады. Оның біріншісі – 731 жылы өлген хан інісі Күлтегінге, екіншісі – 735 жылы өлген Білге қағанның өзіне, ал үшіншісі – Тоныкөкке арналған ескерткіштер. Тоныкөк туралы Коппенгагендік профессор В.Томсен мен Клеменц ханымның еңбектерінен мынадай мағлұмат алынды. Орхон жазбаларында көрсетілгеніндей, Тоныкөк деп табылған ескерткіште ол – үш ханның ақылшысы және Білге қағанның құдасы болған адам. Қытай жазбаларында Тоныкөк жайлы 716 жылы айтылған. Елтерістің патшалық құруында оның қосқан үлесі туралы қытай және Тоныкөк жазбаларында толық көрсетілген. Көне түркі жазбаларын кейде «руна» жазуы деп те атайды. Оның себебі: Сібірде айдауда жүрген швед офицері И.Т.Страленберг пен немістің ғалымы Д.Г.Мессершмидт кездестірген құлпытастардағы өзі түсінбейтін жат жазуды өз елінің тілінде «руна» жазуы деп атаған еді. Бұл сөз термин ретінде бергін келе кеңінен таралып кетті.

Орхон жазбаларында әскери күш және әскери рух қаншалықты дәріптеліп отырғанына қарамастан, одан адамшылыққа жат пиғыл кездеспейді. Мәдениетті деген халықтардан шыққан басқыншыларда кездесетін қатыгездік және қатыгездіктен ләззат алу элементтері мұнда атымен жоқ. Жазба ескерткіште империяның құрылуы – халыққа көрсеткен қызметім, келтірген пайдам деп түсіндіреді.

Ал әскери тұрмысқа келетін болсақ, әрбір жауынгер соғыста ғана емес, күнделікті өмірде де ержүрек әрі ақылды болуы керек екенін ескертіп отырады. Жазба ескерткіштегі Білге қаған – үлкен ел басқарушы, Күлтегін - өз заманының даңқты батыры, Тоныкөк - әрі батыр, әрі шешен, жырау, әрі кемеңгер ақыл иесі. Тастағы жазбада Тоныкөк мемлекет қамын ойлайтын басшы түрінде суреттелсе, Күлтегін өз ағасы Білге қаған кезінде әскер басы болған, оның батырлығы сол кездегі ерліктің дара үлгісі ретінде беріледі. Күлтегін, Білге қаған жазбаларының авторы Иоллықтегін деген адам болған.

Талас жазу ескерткіштері. Талас өзені аңғарынан табылған ескерткіштер «Талас ескерткіштері» деп аталып жүр. Талас өзенінің бойынан, Қырғыстан жерінен барлығы 13 ескерткіш табылған. Таластан табылған ескерткіштер көлемі әзірше өте шағын және сан жағынан да аз.

Талас алқабынан 1932 жылы табылған руна жазуы бар асатаяқ та қызықтыраы сөзсіз. Оның төрт қырына да көне түркі алфавитімен жазылған. Бұл асатаяқ шыршадан жасалған, оның құндылығы да осында. Асатаяқ қазір Санкт-Петербургтегі мемлекеттік Эрмитажда сақтаулы.

Орхон-Енисей ескерткіштері тектес таңба-жазулы тастар Әулиеата түбінен, Талдықорған өңірінен, Сарыарқадан және Алматы маңынан табылған. Сонымен, ежелгі түркі елі белгілі бір аумақта өмір сүріп, өзіне лайық жазуын, тілін, өзге де мәдениетін дамытқан. Ежелгі түркі мәдениетінің орталықтары Енисей, Орхон, Селенга, Талас өзендерінің бойы, Минусинск ойпаты, Алтай тауы, қазіргі Тува, Краснояр, Жетісу аймақтары болды.

Ежелгі түркі жазуы туралы Орхон, Енисей, Талас жазба материалдарында археологиялық деректер баршылық.

Түркілердің діни сенімдері. Ежелгі түркілердің діни сенімдері негізінен Көкке (Тәңірге) және Жерге (Жер-суға) табыну болды. Құдай күштерінің бұл жұбында Көк (Тәңір) негізгі болып саналады. Түркі қағандары тек Көк Тәңірісінің бұйрығымен билік етеді деп түсінілген. Мәселен Білге қаған: «Түркі халқы жойылмасын, ел болсын! Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды Тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен, мені қаған етіп отырғызған екен», - депті. Түркі хандары өз жазуларында Тәңіріні үнемі өздеріне рақымды болуға шақырады.

Мазмұны жағынан келесі құдай отбасы және балалардың жебеушісі - әйел құдай Ұмай болды. ХІХ ғ. аяғында Ұмайға табыну Алтайдағы кейбір түркі тілді халықтар арасында сақталды. Бұлармен бірге Ұмай түркілердің жоғарыдағы құдайлар үштігіне енді және олардың барлық істерін жебеп отырды. Бұл Тоныкөк құрметіне қойылған ескерткіштен анық көрінеді, онда сәтті жорықтардың бірін суреттейтін тұста былай делінген: «Көк Тәңірі, Ұмай (құдай), қасиетті Жер-су, міне, осылар бізге жеңіс сыйлаған екен».

Өзіндік ежелгі наным-сеніммен қатар, YI-IX ғғ. Орталық Азияның, одан кейінірек Орта Азия мен Қазақстанның түркі тілді тайпалары арасында басқа өркениет дүниеге келтірген діни жүйе – буддизм, манихей, христиандық, иудаизм тарады. Иудаизмді өз қағанымен бірге хазар аристократтарының шектеулі тобы ғана қабылдады.

Түркі ортасында таралған тағы бір дін Иранда «жарық ұстасы» Мани (216-277ж.) негіздеген манихейлік дін болды. Бұл – жарық пен қараңғылықтың әлемдік күресі, күнге, жарыққа сыйыну арқылы о дүниедегі қараңғылықтан құтылу жолдары, діни салт-жоралар және дұғалар арқылы адамдардың жан дүниесіндегі жарықтың бір бөлшегін азат ету туралы электикалық (қарама-қарсы көзқарастарды дәйексіз қосу) ілім.

Манихейлік өзінің барлық қағидаларын (көзқарастарын) принциптерін зороастризм, буддизм, христиандық және басқа философиялық ілімдерден алды, бірақ оларды логикалық қарама-қайшылықсыз күйге біріктіре алды. Иерархиялық ұйымдасқан манихейлік шіркеу белсенді миссионерлік жұмыс жүргізді. Әсіресе шығыста, Орта және Орталық Азияда, Қытайда кең тарады. Манихейлік және христиандық қауымдастық Таразда VI-IX ғасырларда өмір сүрді.

Егер VII ғ. христиан қауымдастығынан сирия тіліндегі қысқа ғана жазу қалса, едәуір күдіретті манихей қауымдастығының Таразда өз қауымдастығы болды. «Он оқ елінде» яғни Батыс Түркі елінде сенімді ояту үшін жазылған «манихейлік екі негіздің қасиетті кітабы» шығармасында Алтын қала Арғу Талас (Тараз) және манихейлік тұрақтар болған төрт Жетісу қаласы аталады. Тараздағы соғды халқының бір бөлігі зороастризм дінін сақтады, бұған Қазақстан археологтары зерттеген Тараздағы зороастризмдік оба куә болады. Діни синкретизм, яғни көп түрлілік ерте орта ғасырдағы Жетісу қаларының сипатты белгісі болды. Түркілердің исламды мойындауына тән болған сипат – қандай да бір мұсылман қаруының жеңісіз, халық ешқандай басқыншылыққа ұшырамай, тек бейбіт уағыз жолымен қабылдады. Алайда ислам түркі халқының жаугершілік рухын өзіне бағындыра алмады. Осыдан кейін түркілер мұсылман, парсы, араб мемлекетінің ықпалына түсті. Түркілер парсы дәстүрлері мен династиясын қабылдап, өздерін Афрасиабтың ұрпақтарымыз деп атай бастады.

Сонымен, ежелгі түркі халықтарының исламға дейінгі мәдениетіне қатысты әлі де ғылыми тұрғыдан зерттелмеген мәселелердің көп екендігін атап айтуымыз керек. Бұл қиын да мәртебелі жұмыстың орындалуы осы түркі халықтарының бүгінгі және болашақ ұрпағының қасиетті борышы деп білген жөн.

Негізгі ұғымдар мен терминдер

*Түркі халықтарының шығу тегі
Ежелгі түркілердің жазба ескерткіштері
Орхон-Енисей, Талас, Селенга жазбаларын зерттеушілер
Түркілердің діни сенімдері
Түркілердің генеологиялық аңыздары
Түркілер арасындағы діни сенкретизм
Манихейлік діннің таралуы
Будда, христиан, зороастризмнің таралуы*

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. Ежелгі түркілер қандай аймақта өмір сүрді?*
- 2. Ежелгі түркілердің этникалық құрамына қандай тайпалар кірді?*
- 3. Көне түркі жазбалары қалай зерттелді?*
- 4. Түркілердің қандай сенім-нанымдары, аңыздары болған?*
- 5. Діни синкретизм дегеніміз не?*
- 6. Түркілер арасына ұлы діндердің таралуына не себеп болды?*

III. Ерте орта ғасырлық Қазақстанның рухани мәдениеті

Ислам ықпалымен рухани жаңғыру және мәдени-өркениеттік мазмұны. Қазақстан халықтары бүкіл әлем халықтары сияқты өздерінің діни дамуында белгілі тарихи сатылардан өтті. Тарихқа дейінгі діндер тотемизм (кие), магия (дуа), фетишизм (қасиет), анимизм (рух) деп аталды. Табиғи даму сатыларын бастан кешкен өзге де халықтар сияқты қазақтардың да көп құдайға табынушылық дәстүріне (синкретизм) соқпай өте алмағаны белгілі.

Грек халқының ертедегі сенім-нанымдарындағы Гера -үй-іші тату тірлігінің жебеушісі, Гермес – қолөнер мен сауданың жебеушісі, Посейдон – Теңіз әміршісі т.с.болғаны секілді, қазақтарда да шаңырақ құт-берекесінің қамқоры Ұмай ана, от анасы болып есептеліп, төрт түліктің өз иелері Қамбар ата, Зеңгі баба, Ойсылқара, Шопан ата, Шекшек ата деп саналған. Бұлар қой-ешкінің, жылқының, түйенің, сиырдың «иелері» ретінде қарастырылған. «Ие» ұғымы ерте орта ғасырда қалыптасып, қазақтың Құдыретті Күш ұғымын білдіретін «Тәңірінен» де бұрын қолданылған болуы керек.

Қазақстанды мекендеген ерте түркі мемлекеттерінде көкке табыну, жерге сиыну т.б. сенім-нанымдарымен қатар бірте-бірте әлемдік діндер буддизм, манихейлік дін, христиан, ислам діндері тарай бастады. Ерте ғасырларда қазақстандық түркілер тайпалық политеистік табынудан арылып, монотеистік діни жүйелерге, олардың ішінде этикалық дін болып табылатын исламға көше бастады.

ҮІ-ІХ ғғ. Қазақстан тұрғындары арасында тараған ұлы діндердің бірі будда діні болды. Будда діні түркі қағандығының билеуші топтары арасында қолданыс тапты.

Өзге ұлы діндер тәрізді б.э.д. ІҮ ғасырда қалыптасқан будда дінінің өзіне тән құндылықтары болды. Бұл дін сол кезеңде халықтың бір бөлігі пайдаланған брахманизм және джайнизм діндерімен қатар дамыды.

Өзінің ілімінде Будда брахманизмді де, джайнизмді де сынады. Оған брахманизмнің шексіз байлықты дәріптеуі, джайнизмнің барлық жақсылық атаулыдан бас тартуға шақырған аскетизмді насихаттауы ұнамады. Ол тура жолды нұсқады. Бұл жол адамдардың көзін ашып, ақыл-ойын толықтырады, көкірегін тазартады. Ол жол сегіз мүшеден: дұрыс сенім, дұрыс сөз, дұрыс әрекет, дұрыс ұмтылыс, дұрыс естелік, дұрыс өзін-өзі танудан тұрады.

Будда діні Үндістаннан Қытай арқылы Орта Азия мен Қазақстанға тарады. Будда дінінің ескерткіштері Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан қалалардан табылды.

Будда дінімен қатар Ұлы Жібек жолы арқылы христиан діні тарады. IX-X ғасырлар тоғысында айрықша Қарлұқ Метрополиясы, Тараз бен Меркеде христиан шіркеулері құрылды.

Христиан діні әуелі Шығыс Жерорта теңізі өңірінде еврей ұлты ортасында иудаизм дінінің сектасы ретінде құрылып, бірте-бірте ол дінмен кереғарлыққа түсті. Б.з.-дың I ғасырынан бастап, тез арада бүкіл әлемнің түкпір-түкпіріне тарай бастады.

Христиан дінінің негізгі идеясы – Иусус Христостың кешірімшіл миссиясы, Христостың екінші рет оралуы, аспанға табыну, көк әлемі патшалығын орнату. Христиан діні құрбандық шалудан бас тартты.

Христиан дінінің айрықша түрлерінің бірі несториандық дін Шығыс Қазақстан мен Жетісу тұрғындарының арасында қолданыс тапты.

Түркілерге ислам дінінің таратылуы арабтардың жаугершілік жорықтарымен бірге VIII ғасырдың басында басталды. Араб әскерлерінің басшыларын тұңғыш ислам дінін уағыздаушы деуге болады. Оған қоса мұсылман дінін уағыздаушы мұсылман саудагерлері мен қолөнершілері түркі елдеріне осы дінді таратқандар қатарында болды.

Араб билеушілері жаулап алған жерлерінде өздерінің мемлекеттік тәртібін орнатты, жергілікті халыққа ислам дінін қабылдатты, араб тілін,

араб әліппесін үйретті, араб мәдениетін таратты. Оқу, білім, өнер, әдебиет – бәрі де араб тілі, араб мәдениетінің ықпалында болды, сол бағытта дамыды.

Исламды қабылдаған Сатук Богра хан бірінші түркі ханы – Қашқардың билеушісі болып есептелді.

Белгілі ғалым Бартольдтың айтуынша түркі ханы Сатук Богра хан исламды өз халқымен бірге 955-956 жылы қабылдады. Мұсылмандықты бірінші Қарахандықтар династиясы қабылдады. Ол кезде, яғни, X ғасырдың аяғына дейін Қарахандықтар Қашқарды билеп тұрды. Самархан мен Бұхараны жаулап алды. Басқа түркі халықтарының көпшілігі исламды 1043 жылы қабылдады.

Қазақстан тұрғындары арасында ерте орта ғасырларда қолданыс тапқан будда, христиан, ислам діндерінің адамзат үшін ортақ құндылықтары мен ұстанымдары болды. Ол құндылықтар халықты имандылыққа, қайырымдылыққа, мейрімділікке тәрбиеледі.

Будда ілімі аса иманды ілім. Оның тәлімдік сипаты төмендегідей: «бұл өмірде жек көруді жек көрумен жеңу мүмкін емес», «адам ашуды сабырмен, зұлымдықты қайырымдылықпен жеңсін», «ұрыста мың адамды жеңген адам жеңімпаз емес, жеңімпаз болып, өзін-өзі жеңген адам саналады», «жеңіс жеккөрушілікті тудырады, себебі жеңілген адам - бақытсыз».

Христиан діні біздің эрамыздың I ғасырында Шығыс Рим империясындағы Палестинада пайда болды. Христиан дінін уағыздаушылар үшін Ескі Өсиет кітабында 10 өсиеттен тұратын діни-мәдени және адамгершілік-құқылық қағидалар жазылып, насихатталды.

Олар:

1. Менен басқа сенде құдай болмайды;
2. Ешкімді табыну үшін өзіңе таңдап алма, оған қызмет етуші болма;
3. Жаратушы құдайдың атын әр жерде себепсіз айта берме;
4. Сенбі күнін қастерле, алты күн жұмыс істе, жетінші сенбі күнін өзіңді жаратушы Құдайға жалбарынуға арна;

5. Өзінің әкенді және шешенді қастерле;
6. Өлтірме;
7. Жеңіл жүріске салынба;
8. Ұрлама;
9. Өзіңе жақын адамға жалған куә болма;
10. Өзіңе жақын адамның үйіне, дүние мүлкіне, құлына, күңіне, есегіне т.б. қызығып, көзінді салма.

Ислам біздің заманымыздың 622 жылында Арабстанда пайда болды. Ислам «Алланың, Мұхаммед пайғамбардың сеніп, мойындалған, Аллаға берілген, тұжырымдалған, іші-сырты таза, өзіне-өзі сәйкес» деген ұғымды білдіреді.

Ислам діні – тек бір қауымға немесе ұлтқа ғана тән дін емес, бір миллиардтан астам адам мойындаған дін. Сондай-ақ ең соңғы ақыл, білім, мінез-құлық, бейбітшілік және ереже діні. Жинақтап айтқанда, ол сенім бойынша өмір сүру діні болып табылады.

Мұсылмандықтың негізі бес парызға негізделген: 1. Иман. 2. Намаз. 3. Ораза. 4. Зекет. 5. Хаж. Иманда жеті қағида бар: 1. Алланың барлығына сену, иман келтіру, Хазірет Мұхаммед Алланың құлы, әрі пайғамбары болғанына көңілмен сеніп, мұны араб (Құран) тілінде айту; 2. Періштелерге сену; 3. Кітаптарына (Құранға) сену; 4. Пайғамбарларға сену; 5. Ахирет күніне сену; 6. Жақсылық, жамандықтың тағдырын Алладан деп білу; 7. Өлгеннен кейін қайта тірілуге сену.

Исламда мұсылмандар өмірінің әр түрлі жақтарын реттеп отыратын көптеген тыйым-шарттар бар. Мұсылмандардың алкогольді ішімдіктер ішуіне, шошқа етін жеуге, құмар ойынын ойнауына тыйым салынған. Өмірде және ахиретте шаттыққа, бақытқа жету үшін ахиреттік міндеттер орындалуы керек. Онда Аллаға және пайғамбарға, өзімізге, отбасымыз бен жақындарымызға, мемлекет пен халқымызға, адамгершілікке қатысты бірнеше міндеттер көрсетілген.

Ислам діні екі ірі сенім негізінде құралған: 1. Алладан басқа құлшылық ететін тәңірдің жоқтығына сену; 2. Мұхаммедтің Алла тарапынан адамзат баласына жіберілгеніне (пайғамбар екеніне) сену. Сондықтан ислам діні бұны бір дәстүр түрінде: «Лә иләһә илла-аллаһ Мұхаммед-ур-Рәсул-аллаһ» деген сөйлемде жинақтаған. Қасиетті саналатын бұл сөйлемді тілімен айтып, жүрегіне бекіткен кісі ислам дініне кірген болады. Бұл сенімді – иман, ал сенушіні – мүмін деп атайды.

Қазақстанда ерте орта ғасырларда ислам дінінің сопылық бағытын дамытуға түркі халықтарының ойшылы Хожа Ахмет Яссауи зор үлес қосты. Ол XI ғасырда Исфиджаб (Сайрам) қаласында туды. Оның рухани атасы туыстығы Мұхамбет пайғамбардан тарайтын Арыстан баб еді. Хожа Ахмет Яссауидің сопылық ілімі өзі өмір сүрген Түркістанға ғана емес, Мауренахрдың, Хорасанның, Поволжьеңің, Азербайжанның, Анатолийдің орасан зор территорияларына тарады. Ойшылдың сопылық ілімі «Дивани хикмет» (Ақылдылық кітабы) деген еңбегінен көрініс тапты. Ахмет Яссауи және оның ілімін жақтаушылар исламның діни идеологиясымен түркі халықтарының санасына қалыптасып қалған тәңіршілдік, бақсылық көзқарастарын біріктіру мүмкіндігіне ие болды.

Олар насихаттаған имандылық, рухани тазалану идеялары түркі халықтары арасында кең қолдау тапты.

Негізгі ұғымдар мен терминдер

Табиғи діндер

Тотемизм, фетишизм, анимизм, магия

Ұлы діндер. Будда, манихейлік, христиан, ислам діндер

Исламның таралу кезеңдері

Саманидтер мемлекетінің рөлі

Ислам, будда, христиан діндерінің құндылықтары. Олардың ұқсастығы

Қожса Ахмет Яссауи және оның ізбасарларының идеялары

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. Табиғи діндер дегеніміз не?*
- 2. Діни синкретизмнен монотеистік діни жүйелерге қалай өтті?*
- 3. Қазақстанға әлемдік діндер қандай жолмен келді?*
- 4. Будда дінінің қандай құндылықтары болды?*
- 5. Христиан діні Қазақстанның қандай аудандарына тарады?*
- 6. Ислам діні Қазақстанда нешінші ғасырдан бастап тарай бастады?*

IV. Орта ғасырлардағы түркілердің рухани мәдениетінің гүлденуі

Түркілердің интеллектуалды элитасының қалыптасуы Қазақстан территориясында X-XII ғасырларда қалыптасқан тарихи ахуал Қазақстан халықтары мен тайпаларының рухани мәдениетінің көтерілуіне себеп болды. Мемлекеттің тууы және сауданың дамуы жазудың қалыптасуына ықпал жасады. Осы кезеңде түрік қағандарының Византия және Иранмен дипломатиялық хат алмасуы жақсара бастады. Жазу орхон және ұйғыр әліпбилерінің негізінде дамып, Европа халықтарының сына жазуларын еске салды. Қазақстан мен Орта Азияның территориясында біздің еліміздің халықтарының тарихы мен мәдениетін оқып-үйренуде үлкен маңызы бар аса бағалы эпиграфиялық ескерткіштер табылды. Жазу материалы үшін тастан басқа, түсті металл, сүйек, тері және жібек қолданылған. Қазақстан халықтары мен тайпалары орхон және ұйғыр жазуларынан басқа, сирия әліпбиін, кейінірек араб жазуын пайдаланған.

Орта ғасырларда Қазақстан жеріне ислам дінінің енуімен қатар, араб, парсы тілінде жазу мен әдебиет тарай бастады. Бұрынғы ұйғыр және түркі тіліндегі жазуды араб графикасы ауыстырды. Оңтүстік Қазақстанның Сайрам, Мерке, Отырар, Суяб, Алмалы және басқа қалаларында білім мекемелері мектептер мен медреселер жұмыс істеді. Сабақ араб, парсы тілдерінде жүріп, негізінен діни ілім беру жолға қойылды.

Оқу мерзімі 4 жыл, оқуға балалар 7 жастан қабылданған. Оқушылар сауат ашу жолын 28 араб әрпін және оның жазылуын 8 мағынасы жоқ сөз арқылы жаттаудан бастаған. Сол кездегі мектептің бірінші оқу құралы ретінде «Шариат-ул-иман» немесе «Иман-шарт» пайдаланыпты. «Иман-шартта» жоғарыда аталған 28 әріпті қамтитын ойдан шығарылған 8 сөз, діни ырымдарды өткізу кезінде оқытылатын әр түрлі дұғалар мен шарттар араб тілінде берілгендіктен, олардың мазмұнын сауатты молдалар балаларға

қазақша түсіндіріп жаттатқан, ал арабша білмейтін молдалар түсініксіз болса да оқушылардың жатқа оқуын қадағалаған. Молла 10-15 оқушының әрқайсысына олардың шамасына қарай сабақты түсіндіріп отырған, сондықтан әрбір шәкірт, мәселен, жарты жыл уақыт мерзімінде өз ынтасымен, қабілетіне қарай алға жылжып отырған. Екінші оқу жылы «Әптиекті» өтеді екен. Әптиек – Құранның жетіден бір бөлігі. Әптиектен соң Құран оқытылған. Құранмен қатар оқушы түркі және араб кітаптары бойынша исламның діни шарттары мен ырым ережелерін оқып үйренген. Мұсылман мектептерінде «Бадауам», «Ахир-заман», «Истуаки», «Қырық хадис» атты араб және түркі тілдеріндегі кітаптар қолданылған. Сонымен қатар, шығыс ойшылдары Науаи мен Фзулидің шығармалары оқытылған. Жалпы алғанда, діни мектептердің пайдасы сауат ашумен қатар білім ғылымға жетелеп, кісілік, имандылық тәрбиені арқау ету және де Шығыс ойшылдары Фердауси, Низами, Науаи, т.б. шығармаларынан оқушыларға сусындауға мүмкіндік берген.

Жазба деректер куәлағандай, VI-VIII ғасырларда түрік тайпалары арасында ауыз әдебиеті – фольклор кең тараған. Ауыз әдебиеті халықтың мұң-мұқтажын, туған өлкеге, бостандыққа махаббатын, жауға өшпенділігін бейнелеген.

Орта ғасырлық ойшылдардың бірі Қорқыт болды. Сырдария өңірін мекендеген оғыз-қыпшақ тайпалары арасында оның есімі VIII ғасырда кең тараған. Ол жаужүрек батыр, атақты ақын, қобызда шебер ойнаған күйші, көптеген аңыздар мен эпсаналардың кейіпкері ретінде халық санасында берік сақталды. Деректер Қорқыттың тайпа көсемі болуымен қатар, үш ханның кеңесшісі болғанын да дәлелдейді. Халық арасында осы уақытқа дейін Қорқыт жайында аңыздар сақталған. Жер бетінде «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманды» өмір бақи іздеумен қатар, өлімді мойындамаған осынау ғұлама, ізгі арманы орындалмағасын, өз бақытын қобыз сарынынан іздеп, көптеген күйлер шығарған. Қорқыт баба күйлері

біздің заманымызға дейін жеткені өз алдына, оларды музыкалық оқу орындарының оқу бағдарламасына енгізіп, жастарға білім және тәрбие беруге кеңінен қолданып келеді. Қорқыт өз артына музыкалық шығармалармен қатар, «Китаби дедем Коркуд» («Қорқыт ата кітабы») атты кітабын қалдырды. Бұл кітапта IX-X ғасырлардағы Оғыз мемлекеті халқының өмірі, дәстүрлері, салттары, түркі халықтарының тарихы әңгіме болады. Бұл ортағасырлық тарихи-этикалық шығарма болып табылады.

Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан түркі тілдес ғалымдардың, әдебиетшілердің және ақындардың үлкен бір шоқжұлдызы өз еңбектерін халықаралық ғылыми тіл болған араб тілінде жазған еді.

Қазақстаннан шығып, мұсылман шығысында «Екінші мұғалім» атанған энциклопедист-ғалым, философ Әбу Насыр Ибн Мухаммед Аль-Фарабидің ғылыми шығармашылық еңбегі X ғасырға тұспа-тұс келді. Аль-Фараби 870 жылы түркі жанұясында Фараб (Отырар) қаласында дүниеге келіп, 950 жылы Дамаскіде қайтыс болған. Қолөнер және ғылымның алғашқы негіздерін Отырардағы медреседен алған. Бағдад қаласында Абу Насыр ежелгі грек философиясы, математика, логика, медицина, музыка және тіл салаларынан терең білім алады. Әсіресе, ол грек ойшылы Аристотель еңбектерін құныға оқыған. 941 жылдан бастап Дамаскіде және Халеб қалаларында тұрған ғалымға сол жердің әміршілері мейлінше қолдау көрсеткен. XX ғасырдың 80-ші жылдары Алматы қаласында жарық көрген Аль-Фарабидің негізгі еңбектері философиялық, математикалық, әлеуметтік-этикалық, логикалық трактаттар, сонымен қатар ғылым және ақыл-ой туралы трактаттар болып табылады. Осы азғана тізімнің өзінен-ақ Аль-Фарабидің ғылыми ынтасының қаншалықты кең, әрі алуан түрлі болғанын аңғаруға болады. Философия саласында Аль-Фараби идеалистік көзқараста бола тұрып, бірқатар материалистік идеяларды ұсынды, жоғары әлемнің бар екенін, оны түйсік арқылы сезіну мүмкіндігін мойындады. Аль-Фараби ақыл-ой туралы ілімге, ғылымның әдіснамалық проблемаларына,

жаратылыстық-математикалық зерттеулерге, музыканың физико-математикалық теориясына, сондай-ақ геодезия мен архитектураның математикалық негіздеріне ерекше мән берді.

Аль-Фарабидің адам қоғамының пайда болуы, мемлекеттік құрылыс туралы, қоғамдағы имандылық факторлардың маңызы жайлы идеялары күні бүгінге дейін өз мәнін жойған жоқ.

Фараби - философия, тіл білімі, логика, психология, математика, география, этика, метафизика, музыка, т.б. ғылым салалары бойынша 150-ге жуық трактаттар жазған ғұлама. Қазіргі қолда бар мәліметтерге қарағанда, бұл еңбектердің 60-қа жуығы сақталған.

Әбу Насыр Аристотельдің (б.э.б. 384-322 ж.) философиялық еңбектерін аса құштарлықпен оқып үйренді. Оның «Метафизика», «Жан туралы», «Аналитика», «Категориялар» деген кітаптарының мәнін ашып түсіндіріп, Аристотель мұраларының кіршіксіз тазалығы жолында күресті. Мұны Фарабидің Шығыс және Батыс үшін де, тарих және болашақ үшін де жасаған ғылыми ерліктерінің бірі деуге болады. Ол Аристотельдің болмыс, табиғат, барлық заттардың негізі алғашқы материя жөніндегі көзқарастарын онан әрі дамытты, әрі өз тарапынан «Кемеңгерлік меруерті», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Ғылымдардың шығуы» дейтін еңбектерін жазды. Оның философиялық көзқарастары «Логикаға кіріспе», «Ақылмен түсінік», «Логика жайлы трактат» деген зерттеулерінде онан әрі терең шешімін тапқан.

Фарабидің пікірінше, адамзат қоғамы әр алуан «қалалардан» тұрады. (Бұл жерде «қалаларды» - тап, адамдар тобының түрлі жіктері деп түсіну керек.) Оларды «Жақсылық қаласы», «Надандар қаласы», «Платон мен Аристотель көзқарастары арасындағы ұқсастық», «Қайырлы қала адамдарының көзқарастары», «Азғындар қаласы», «Адасқандар қаласы», «Опасыздар қаласы», «Пасықтық және бейшаралық қаласы», «Мәнсапқорлар қаласы» деп жіктейді.

Әл-Фарабидің атақты еңбектерінің бірі – «Ғылымдар энциклопедиясы». Мұнда ол математикаға үлкен мән берді. Әл-Фарабидің аса зор талантын паш еткен еңбектері «Альмагеске қосымша кітабы» мен «Альмагеске түсініктемесі» еді. Мұның алғашқысында автор «Птоломейдің «Альмогесінде»» қамтылған көп мәселелерді математика тілімен қайта баяндаған. Кітаптың 14 тарауын тригонометрияға арнайды да, синус, косинус, тангенс, котангенстерді дөңгелек ішінде қарастырады. Зерттеудің қалған 46 тарауында математикалық астрономия мен математикалық географияның күрделі мәселелері талданады.

Фараби - сонымен бірге, тіл мен әдебиеттің теориялық, практикалық мәселелеріне де көп назар аударған ғалым. Оның «Сөз бен әріп туралы», «Жазу өнері туралы», «Өлеңнің ұйқасы мен өлшемі туралы», «Өлең ырғағы хақында», «Поэзия негіздері» деген еңбектері - тілдің, поэзияның ішкі заңдылықтарын, олардың өзара сәйкестік байланыстарын ашуға бағышталған құнды туындылар. Фараби бұл еңбектерін өзі жетік білетін араб, парсы, түрік, көне грек, латын тілдерінің ерекшеліктері негізінде жазды. Оның сонымен бірге, Аристотельдің «Бірінші аналитика», «Екінші аналитика», «Софистика» деп аталатын логикалық шығармаларының мән-мағынасына түсініктемелер жазумен қатар, «Логикаға кіріспе», «Ақыл мен түсінік» «Жан туралы», «Логика жайлы трактат» сияқты логика ғылымын ілгері апарған еңбектері де болды.

«Китаб әл – мусика әл - кабир» (Музыканың ұлы кітабы) кітабында ол музыканың акустика мәселелерін барынша кең қарастырып, дыбыстың табиғаты, тегі, таралуы, т.б. ерекшеліктері хақында алғаш ғылыми түсінік береді. Музыканың тәжірибелік әрі теориялық негізін қалады. Оның физикалық, математикалық заңдылықтарын музыка аспаптарында пайдалану жолдары мен әдістерін көрсетіп берді.

Ұлы ғалымның еңбектері ғасырлар бойы зиялы қауымдар арасында кеңінен мәлім болған. Шығыс пен Батыстың көп оқымыстылары оның

мұраларынан үйреніп, тәлім-тәрбие алып, ғибрат, өнеге көрген, өздерінің ғылыми жұмыстарында тірек тұтқан. Оның энциклопедиясы XV-XVI ғасырларға дейін білімпаздар мен шәкірттердің қолынан түспес кітап болды.

Қорыта айтқанда, дүние жүзі білімі мен мәдениетінің «екінші ұстазы», асқан ұлы ойшыл, энциклопедист ғалым Әбу Насыр әл-Фараби - артына мол мұра қалдырған оқымысты.

1970 жылы Қазақстанның ғылыми жұртшылығы әл-Фарабидің туғанына 1110 жыл толуын атап өтті. Сөйтіп, мың жылдан кейін өз даңқын Шығыста да, Батыста да шығарған ғылым әкесінің аты туған өлкесіне оралды. Бұл маңызды мәселені жүзеге асыруда әл-Фарабидің ғылыми еңбектерін ерінбей, жалықпай, асқан жанқиярлықпен жинаған, зерттеген, бастырған, сонымен қатар ұлы ғалымның есімін, ғылыми мұрасын дүниежүзілік аумақтағы ғылыми конференцияларда, баспасөз бетінде, радио, теледидарда насихаттаған Қазақстан Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың еңбегі зор.

1968 жылы профессор А.Машанов араб әлемі елдеріне саяхат жасау кезінде ірі ғалымдармен кездесті, Дамаск қаласындғы әл-Фараби қабірін іздеп тауып, оның фотосуретін алып келді.

XI ғасырдағы түркі тілдес әдебиеттің дамуы белгілі авторлар Жүсіп Баласағұн мен Махмуд Қашқаридің есімдерімен байланысты болды. Жүсіп 1015 жылы Қарахандар астанасы Баласұғын қаласында туған. Ол ауқатты түркі жанұясынан шығып, сол кезеңге қарағанда сындарлы білім алған. Жүсіптің есімі оның «Кутадгу билиг» («Құтты білім») атты поэмасынан кейін кең таныла бастады. «Құтты білім» 85 тараудан, 6520 бәйіттерден және қосымшалардан (124 бәйіт) тұрады.

Поэма жәй этикалық-моральдық трактат ғана емес, сонымен қатар, адамдардың күнделікті өмірдегі, қоғамдағы адами қарым-қатынастарын, әртүрлі таптар, басқарушылар мен бағыныштылардың мемлекеттегі орнын белгілеген аса терең мағыналы философиялық-дидактикалық шығарма.

Поэма 1983-жылы орыс тілінде аударылып, «Құтты білім» атымен жарық көрді. 13 мың жолдан тұратын түркі тіліндегі бұл дастанда саясат, мемлекет, басқару, әскери іс, кемеңгерлік, ақыл-парасат, әділеттілік, ар-ождан, салт-дәстүр, т.б. жөнінде философиялық пайымдаулар берілген.

Махмуд Қашқаридің есімі XI ғасырда белгілі болған. Әкесі Хусейн-Мавераннахрдың жаулап алушысы Боғра-ханның немересі, Махмуд дүниеге келместен бұрын Қашқарға қоныс аударған. Махмуд Қашқарда тамаша білім алып, оқуын Бұқарада жалғастырған. Ол түркі тілдеріне, фольклорына, салт-дәстүрлеріне алабөтен ықылас аударып, сөздерді және олардың мағынасын, түркілердің әндерін, жұмбақтарын, аңыздарын, салттарын қағазға түсірді. М.Қашғариды ғылым әлеміне «Диван лұғат – ат-түрік» («Түрік тілінің сөздігі») кітабы танытты.

Сөздікте түркі тілдес халықтарының әлеуметтік өмірі, жан дүниесі, бастан кешкен тарихының үзік-үзік суреттері, этнографиясы, әдебиеті, тіл ерекшелігі, географиялық орналасуы, аспан шырақтары хақындағы ұғымдары, шипалық-емдік тәжірибесі, мал өсіру, егін салу, қала тұрғызу, сауда, қолөнеріне байланысты тіл қорының аса бай інжу-маржандары шоғырландырылған. Лұғатта 10 мыңнан астам төл сөз, жекелеген диалектілер енген. Бұлар сөзбе-сөз, не топшылап баяндау жолымен араб тіліне аударылып, ол сөздерді сипаттарлықтай мысалдар келтіріліп отырылады. Мысалдар ішінде, 300-дей мақал-мәтел, 233 шамалы өлең шумағы, жыл-мүшел аттары, астрономиялық, географиялық атаулар, 80-дей ру-тайпа есімдері (Қыпшақ, Яғма, Арғу, Бұлғар, Ұйғыр, т.б.), оларға түсінік анықтама, 100-дей қала, қыстақ (Берехан, Баласағұн, Сауран, Фараб, т.б.) аттары бар.

Мұндағы сөздер, мақал-мәтелдер, өлеңдер, сөйлемдер түркі тілдерінің сол кездегі деңгейін, одан арғы және бергі кездегі сөздерді, сөз тудыру, сөз тіркестіру, сөйлем құру жүйелерін анықтауға, сөйтіп, тарихи лексикология, тарихи фонетика, тарихи грамматика жасауға, этимология, фразеология

мәселелерін зерттеуге таяныш, негіз болады. Махмуд ибн Хусаин ибн Мухаммед Әл-Қашғаридың «Түркі тілінің сөздігі» туралы Түркістан Республикасының органы, Ташкент қаласында шығып тұрған «Шолпан» журналы 1923 жылғы 6-7-8 сандарында таныстыру мақаласын жариялап, кітаптың ғылыми аса маңыздылығына назар аударылған.

М.Қашқаридің «Сөздігі» ХІ ғасырдағы түркілердің өмірі туралы бірден-бір хабардың көзі болуымен құнды. Орта ғасырлық мәдениет қайраткерінің еңбегін қазақ тіліне белгілі қазақ ақыны Ф.Оңғарсынова аударып, 1985 жылы «Жалын» баспасынан бастырып шығарды.

Х-ХІІ ғасырларда Қазақстан халқының арасында әртүрлі сенім-нанымдар, діндер тарады. Көшпелі халықтың басым көпшілігі шамандықты қолдап, қаһарлы табиғат күштеріне, аруақтарға сыйынды. Дегенмен бірте-бірте ислам діні де ене бастады.

Х ғасырда Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген оғыздардың бір бөлігі ислам дінін қабылдағанмен, әлі де болса мұсылман діні көшпенділер арасында көп тарамады. Ислам дінінің негізін салушы, бүкіл мұсылмандардың пайғамбарына айналған Мұхаммедтің (570-632 ж.ж.) Орта Азия мен Қазақстанда қолдаушылары аз болған жоқ. Солардың бірі Қазақстанның оңтүстігінде өмір сүрген Арыстан Баб және оның оқушысы Ахмет Йассауи болған. Олар Оңтүстік Қазақстанның түркі жұртшылығы арасында ислам дінінің тарауына үлкен ықпал еткен. Аңыз бойынша Ахмет Йассауи Сауран қаласында 1094-жылы туып, 1166-жылы қайтыс болған. Оның қаламынан «Дивани хикмат» («Ақылдылық кітабы») атты өлеңдер жинағы туындаған. Кітап 1901-жылы Қазанда, Стамбулда, 1902 және 1911 жылдары Ташкентте басылып шыққан. Қожа Ахмет Йассауи қайтыс болғаннан кейін әулиелер санатына қосылып, оған арнап Түркістан қаласында салынған кесене мұсылман қауымының көп баратын қасиетті орындарының біріне айналды.

Осы кезеңдегі рухани мұралардың қатарына Ахмет Жүгінекидің

«Хибат ул Хакайк» (ақиқат силығы) атты еңбегі жатады. Ахмет XII ғасырдың аяғында Отырарға жақын жерде орналасқан Жуйнек деген елді мекенде туған. Бала кезінен діни білімге құштарлық танытып, араб және парсы тілдерін үйренді. Оның кітабы 14 тараудан, 235 өлеңнен тұрады. Кітаптың негізгі ойы білімнің пайдасы, моральдық, имандылық мәселелерді қамтиды. Адамдар тынымсыз еңбек етуі керек, өтірік, өсектен аулақ болып, бір рет ғана берілетін өмірді мәнді өткізуі керек дегенге саяды.

Сайып келгенде орта ғасырларда түркілердің рухани мәдениеті жоғары деңгейде дамыды.

Негізгі терминдер мен ұғымдар

*Түрік-ислам тарихындағы ұлы ғалымдар, ойшылдар, ақындар
Қорқыт дана, әл-Фараби «шығыс Аристотелі»
М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік» - түркі халықтарының энциклопедия ретінде.*

*Ж.Баласағұнның «Құтты білігі»
Мұсылман мектептері және оларда оқылған қағидалар*

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. Түркілердің рухани мәдениетінің дамуына қандай жағдайлар әсер етті?*
- 2. Қорқыт туралы не білесің?*
- 3. Әл-Фараби қандай ғылым салаларында еңбектер қалдырды?*
- 4. М.Қашқаридың «Түркі сөздігінің» қазақ тарихы үшін қандай маңызы бар.*
- 5. Ж.Баласағұнның «Құтты білігі» не туралы шығарма?*

Ү. Кейінгі орта ғасырлардағы рухани мәдениет

Алтын Орданың мәдени қайта өрлеу кезеңіндегі рухани мәдениеттің дамуы. XIII-XIV ғасырларда қазақ тілі одан әрі дамып, әдеби тілдер халық тілдеріне жақындай түсті. Монғол тілі Қазақстанда кең тарай алмай, Алтын орда хандары тұсында мемлекеттік және ресми тіл ретінде түркі тілі пайдаланылды. Халық арасында бірнеше диалектіден тұратын қыпшақ тілі (ежелгі қазақ тілі) үстемдік етті.

Монғол шапқыншылығының кесірінен Қазақстанның шаруашылығы, мәдениеті күйзеліске ұшырады. Алайда, Шыңғыс хан және оның әулеті құрған империяда ислам діні басты дін ретінде дамып, Қазақстан халықтарының рухани мәдениетінің дамуына игі ықпал етті. Алтын орда мемлекетінің құрамында болған Дешті Қыпшақта ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет ерекше дамыды.

XIV-XV ғасырларда түркі әдеби тілінің екі диалектісі қарлұқ-ұйғыр, оғыз-қыпшақ тілдерінің құралу, түзілу, қалыптасу процестері жедел жүріп жатты.

XIII-XIV ғғ. қыпшақ тілінде көптеген әдеби ескерткіштер жасалды, халықтың ауыз әдебиеті дамыды. Қыпшақтар мен басқа да түрік тайпаларының өзіндік суырып салма поэзиясы болады. Ауыз әдебиетінің жұмбақ, мақал-мәтел, тұрмыс-салт жырлары сияқты түрлері қыпшақ тілінің «Кодекс Куманикус» атты ескерткішінде сақталған. Сөздік екі дәптерден тұрады. Біріншісіне сөздердің екі тізімі енгізілген. Үш бағанадан тұратын бірінші тізімге латын, парсы, қыпшақ тілдерінде 1560 сөз жазылған. Негізінен бұлар теңізге жақын орналасқан қалада тұрып, жұмыс істеген көпестер мен қолөнершілердің мұң-мұқтажын бейнелейді. Онда *базар, сауда, сатушы, төлем, сия* т.б. сөздер кездеседі. Қыпшақ сөздігінде *дәрігер, суретші, бақалшы, етші* т.б. мамандық иелерінің аталуы көп нәрседен хабар береді. Сонымен қатар, сөздікте адамдардың жеке – *ақылды, сұлу, текті,*

жомарт т.с.с. қасиеттері әңгіме болады.

«Кодекс Куманикус» сөздігінің қолжазбасы Венеция қаласындағы Әулие Марктің кітапханасында сақталған. Жазылған жылы деп 1303 жыл көрсетілген.

XIV-XV ғғ. түрік тілінің қыпшақ тобының қыпшақ-ноғай топшасы ішінен, қазақ тілі тазаланып шығады. Бұл топшаға қазақ тілімен бірге ноғай, қарақалпақ тілдері кіреді.

Дешті-Қыпшақ пен Ноғай ордасында халық жырауларының шығармашылық өнері өркендейді. Халықтың бірлік-ынтымағы мен Отанына махаббатын отты жырларына өзек еткен Сыпыра жырау мен Қодана-тайшы (XIV ғ.), Асан қайғы мен Қазтуған (XV-XVI ғғ.) сияқты дарынды жыраулар есімі кеңінен белгілі. Қыпшақтың батырлар жыры туып қалыптасады.

Оңтүстік Қазақстанның отырықшы-егінді алқабында ислам басты дінге айналады, «Яссауйя», «Нахшбандийя» сопылық ағымдарының әсері күшейеді, көшпелі халық шаманизм мен ата-бабалар рухына табынатын күйінде қала берді.

XIV –XV ғасырларда Моғолстанда тұратын халықтардың ауыз әдебиеті, салт-дәстүрлері, діни сенім-нанымдары одан әрі дами берді. XV ғасырдың орта кезінде Қазақстанды мекендеген Әбілхайыр хан иелігіндегі халықтың бір бөлігі Шыңғыс әулетінен шыққан сұлтандар Жәнібек пен Керейдің басшылығымен Моғолстан жеріне барып қазақ хандығын құрды. Бұл оқиға дулат руынан шыққан Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» атты еңбегінен көрініс тапты. Белгілі шығыстанушы В.В.Бартольд бұл шығарма туралы былай дейді. «На персидском языке написан исторический труд Мухаммеда Хайдара, по отзыву европейских ученых единственный замечательный литературный труд».

«Тарих Рашидидің» Қазақстан тарихы үшін құндылығы шығарманың қазақтар жайында, қазақ атауы жайында, қазақ хандығының тарих сахнасындағы алғашқы қадамдарына арналғандығында болып табылады.

XIY ғасырдың орта кезінен бастап, Қазақстан далаларында үстем дін болып, ислам орнықты. Оған ұлы ұлыс хандарының, әсіресе Өзбек ханның жүргізген саясаты ықпал етті. Көшпелілер сырттай мұсылмандықтың барлық белгілерін қабылдасада, бұрынғы табынған ескі сенім-нанымдарын пайдалана отырып, Тәңірі, Алла, Құдайды бірдей қабылдап, белгілі бір синкретикалық діни жүйе құрды. Ата-баба рухын-аруақты қастерлеу көшпенді санасында мықты сақталып қалды.

Қазақстанда исламды насихаттау мақсатында сопылық ағымдар Яссавиия мен накшбандия жұмыс істеді. Олар қыпшақ тілінде арнаулы діни трактаттар жазып халық арасына таратты. Қазақтар арасында Мұхамбет пайғамбардан бастап, мұсылман әулиелері Арыстан баб, Ысқақ Баб, Қожа Ахмед Яссауийдің беделі ерекше зор болды. Арыстан Баб, Қожа Ахмед Яссауий кесенелеріне, өзге әулиелердің кесенелеріне барып, түнеуге, рухани қуат алуға үлкен мән берілді. Көшпелі қазақтар араб, парсы елдерінің халық ағарту саласында жетістіктерін пайдаланып, «Мешіт-киіз үйлер», «Медресе-киіз үйлер» ашты. Оларды ислам дінінің қағидалары, «Құран» т.б. әдебиет араб тілінде оқытылды. Осы кезеңде көшпенділер арасында шығыс поэзиясының классиктері Фердаусидің, Рудакидің, Низамидің дастандары, О.Хайямның рубаяттары тарала бастады. Кейіннен шығыс поэзиясы қазақтың батырлары жырларының қалыптасуына негіз болды.

XIII-XIV ғасырлар қыпшақ тіліндегі әдебиеттің өркендеген уақыты еді. Бұған ұлы ұлыстағы қалалық өмірдің жақсы дамуы, араб-мұсылман мәдениетінің, араб жазуының тарауы әсер етті. Өкінішке орай, ол кезеңнің әдеби ескерткіштері бізге аз жетті. Сондай ескерткіштердің бірі 1310 жылы жазылған Насреддин Рагбузидің «Қисса уль Әнбия» атты еңбегі. Бұл дастанның мазмұнын оғыз-қыпшақ тіліне аударған Таяу және Орта Шығысты мекендеген араб-парсы жұртшылығының аңыздары мен әңгімелері құрайды.

Бұнда халифтар, пайғамбарлар туралы аңыздар, космогониялық

эпсаналар, өлеңдер мен әндер бар. «Қиссауль әнбияның» көптеген көріністері кейін қазақ ертегілерінен орын алды. ХІҮ ғасырда Өзбек ханның тұсында өмір сүрген Құтбы ақын азербайжан ақыны Низамидің «Хосроу және Шырын» атты поэмасын қыпшақ тіліне аударып, таратты. Осы кезеңде Қазақстанды мекендеген халық арасында қыпшақ және араб тілінде жазылған М.Хорезмидің «Мухаббат-наме» поэмасы, Сайф Сарайдидің, Дүрбектің т.б. шығармалары кең таныс болды.

«Мухаббат-наме» - ХІҮ ғасырда түркі тілдес халықтар тілінде туған тамаша жазба ескерткіштердің бірі. Поэманың араб және ұйғыр әліпбиінде жазылған екі нұсқасы белгілі.

Дастанның Сыр өзенінің жағасында жазылғаны туралы автордың өз сөзінен білуге болады. Поэманың композициясы сұрақтар мен жауаптарға құрылған. Негізгі мазмұны махаббат, әділдік, адамгершілік, имандылық мәселелеріне арналған. Хорезми өз шығармасында халықты бабалар дәстүрін ұмытпауға, байлыққа мастанбауға, қарапайым болуға шақырады.

Біздің заманымызға Сайф Сарайдидің «Түркі гүлістаны» және «Жәдігернаме» дастандары жетті. Сарайдидің бірінші дастаны тәжік ақыны Саадидің «Гүлістан» поэмасының еркін аудармасы болып табылады. Бірақ, Сараи Саадиді сөзбе-сөз аудармай, оның поэмасының сюжетін пайдалана отырып, Саади поэмасына жауап түрінде жазды.

Сайып келгенде, Қазақстанда орта ғасырларда рухани мәдениет жоғары деңгейде дамып, кейінгі кезеңдердің мәдениетінің одан әрі өркендеуіне игі ықпал етті.

Негізгі терминдер мен ұғымдар

Қыпшақ тілінің таралуы

«Кодекс Куманикус» - қыпшақ сөздігі

М.Дулати және оның «Тарихи Рашидиі»

Ислам діні – рухани құндылық ретінде

Қасиетті әулиелердің даңқы

«Мешит-киіз үйлер», «медресе-киіз үйлер»

Шығыс классиктері шығармаларының таралуы

Хорезми, Құтбы, Сарай, Дүрбек және басқа ақындар шығармашылығы

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. Алтын Орда мемлекетінде қандай тіл қолданылды?*
- 2. Қыпшақтардың сөздігі «Кодекс Куманикуста» қандай мәселелер қамтылған?*
- 3. М.Х.Дулатидың «Тарихи Рашидиі» не жөніндегі шығарма?*
- 4. Өзбек хан тұсында рухани мәдениет қалай дамыды?*
- 5. ХІҮ-ХҮ ғасырларда қандай ақындар өмір сүрді және олардың шығармаларын атаңыз.*

ҮІ. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің рухани құндылықтары (XV-XVIIIғғ.)

Орта ғасырлардағы қазақтың рухани мәдениетінің мазмұны. XV-XVIII ғасырларда қазақтардың басым көпшілігі көшпелі ғұмыр кешті. Олар бір жаратушы құдайға, яғни Аллаға сенді. Көшпелі қазақтардың ғасырлар бойы жинақтаған рухани құндылықтары арасында жоғары әділдікке, өмір күшіне сену, сәттілік және даналық көзі ретінде аспан нұрына «құт-берекеге» сенушілік басты орын алды.

Қазақ жұртшылығының шаруашылық өмірінде көшпелі мал шаруашылығы шешуші роль атқарып, оның бүкіл тыныс-тіршілігінің ең басты негізі болып табылды. Көшпелі мал шаруашылығы қазақтар үшін тек тамақ асыраудың ең басты жолы болып қана қоймай, олардың барлық материалдық және рухани құндылықтарын анықтайтын факторға айналды.

Көшпелі әлемнің басты ерекшеліктерінің бірі – бүкіл қоғамға әскери сипаттың тән болуы. Әрбір көшпелі - туа біткен жауынгер, құралайды көзден атқан мерген, аттың құлағында ойнаған шабандоз болғандықтан, көшпелілердің орасан зор армияларының болуы ешкімді де таңдандырмаған.

Көшпелілер кез-келген уақытта ер адамдарды өз араларынан шаруашылықтан босатып, әскер қатарына жіберіп отырған. Кәмелетке толған әрбір жасөспірім дайындалған жауынгер болды. Бұған жас ұрпақты мақсатты тәрбиелеу жүйесі, әскери жаттығулар, әскери-спорттық жарыстар, жалпы көпшілік болып жабыла аң аулау, әскери қимылдарға үнемі қатысу игі әсер етті.

Діни сенім-нанымдарда, көркемсурет және зергерлік өнердегі «Аң стилінде», халық ауыз әдебиетінің батырлар жырларында әскери өнерді мадақтау айқын көрініс тапты. Қолданбалы өнерде, ең әуелі қару-жарақты әсемдеуге ерекше көңіл бөлінді.

Қазақтың ежелгі замандарда қалыптасқан ауыз әдебиетінде, ертегілер мен батырлар жырларында «толарсақтан саз кешіп» ел қорғаған батырлардың ерлік істері мадақталып, халайыққа үлгі етілді. Сонау ноғайлы заманынан, ғасырлар қойнауынан келіп жеткен бұл жырлардың кейіпкерлері Ер Тарғын, Ер Қосай, Қарасай-Қазы, Орақ-Мамай, Алпамыс, қарақыпшақ Қобыландылар көшпелі халықтың мұң-мұқтажын жоқтаған, оны сыртқы жаулардан қасықтай қаны қалғанша қорғаған қас батырлар еді.

Көшпенділер мәдениетінің өз нысандары болды. Ол нысандар көшпенділердің өздерін қоршаған ортаға, әлемге, өмір салтына деген философиялық көзқарастарынан туындады. Әлем мен тұрмыс философиясы бір-бірінен бөлектендірілмей, бірлестіре қарастырылды. Әрбір нәрсенің, заттың өз мәні, мағынасы, философиялық анықтамасы болды. Қазақтар тұрмысынан адам мен космос арасындағы байланыс анық көрініс тапты. Адам мен Космостың бірлігі өмір бастамасымен, бабалармен байланыстың көрінісі ретінде санаға сіңірілді. Қазақтардың осындай ұғымдарымен аға буынды сыйлау және бабалар рухына табыну байланысты болып табылады. Сондықтан ғасырлар бойы қазақтар арасында «Жеті ата» ұғымы, «үш жұрт» ұғымы, жалпы бір ру адамдарының бір-біріне деген ыстық ықыласы, қажет болған жағдайда бір-біріне көмектесуге дайын тұруы берік қалыптасты. Өздерінің балаларына, ет-жақын адамдарына туысқандық сезімін көшпенді қазақтар «айналайын» деген сөзбен жеткізді. «Айналайын»сөзі – «өзіңнен айналдым», «Өзіме сенің ауруларыңды қабылдадым» деген мағынаны білдірді. Аспан мен Жердің арасында өмір сүрген көшпенділер табиғаттың шын мәнісіндегі перзенттері болып, табиғатпен етене араласып өмір сүрді.

Ғасырлар бойы қалыптасқан ертегілері мен аңыздарында көшпенділер өздерін «аспанның адамы» етіп көрсетті. Көшпенділер арасында берік қалыптасқан Аспан мен Жердің үйлесімдігі идеясын кезінде Ш.Уәлиханов жазды.

Көшпенді қазақ өмірінде ер жігітке тән жүректілік, батырлық, қайсарлық, өжеттік т.б. қасиеттер ерекше қастерленіп, ондай қасиеттерге ие адамдар ал арасында «қаһарман», «мәрт», «азамат» атанды. «Қазақ» деген атаудың өзі «нағыз», «қас» деген мағынадан туындаған болуы керек.

Көшпенді қазақтардың өркениетке қосқан зор үлесі – олардың XI ғасырдан бастап қолданған киіз үйлері.

Қазақтардың киіз үйінің құрылысы көптеген нысандық роль атқарған, Шеңбер формалы киіз үй - Әлем мен Космос арасындағы байланысты бейнелеген.

Қазақтар мәдениетіне тұрмыстың төртмәнділік жүйесі тән болған: айдың төрт жолы, дүниенің төрт бағыты, төрт зілзала.

Қазақ қоғамының шаруашылығы, тұрмыс-салты адамдар арасында демократиялық қарым-қатынастардың берік орнығуына ықпал еткенін атап өткен жөн.

Көшпелі мал шаруашылығы және оған байланысты көшпенділік өмір қазақ халқының салт-дәстүрлері мен тілі жөнінен біртұтастығын қамтамасыз етуге жағдай жасады. Өйткені қысы-жазы төрт түлік малға жайлы қоныс іздеп шарқ ұрып көшіп-қонып жүрген қазақтарға ағайындық, туысқандық қатынастардың берік орнығуы игі нәтижелерге қол жеткізді. Тек осындай ынтымақтық пен туысқандықтың, сондай-ақ басқа түскен қиындықтарды бірге көтерудің арқасында көшпенді қазақтар табиғаттың тылсым күштеріне төтеп бере алды.

Төрт түлік мал ішінен қазақтар жылқы малын ерекше қастерлеген. Қазақ жылқылары аудандарына қарай адай, батыс қазақстандық, жетісулік және найман жылқысы болып бөлінді. Жылқыларды қазақтар сыртқы пішініне, жүрісіне, қасиетіне қарай «қазанат», «жорға», «жабы» деп бөлген. Батырлар мінетін жылқы малына халық «арғымақ», «тұлпар», «сәйгүлік» тәрізді ат беріп, ерекше қастерлеген.

Қазақ өзінің әлеуметтік тұрмысын төрт түлік малсыз – жылқы, түйе, қой және сиырсыз көз алдына елестете алмаған. Сондықтан қазақ амандасқанда, ең әуелі «Мал-жаның ама ба?» деп сұрайтын болған. Оның мәнісі: қазақ үшін мал жай ғана мал емес, бүкіл тіршілігінің көзі, мал болмаса, оның күні қараң, малсыз ол өмір сүре алмайды, сондықтан да қазақ малды әрқашан өз өміріндегі құндылықтар арасында бірінші кезекке қоятын болған.

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан түсінігінше төрт түлік мал дүниенің төрт бағытын: жоғары-төменді, оң мен солды бейнеленген. Төрт түлік малдың ең қасиеттісі болып жылқы саналған. Ол жоғары дүниенің нысанын, даналық әлемін, бабалар әлемін бейнелеген. Қазақтардың осынау түсінігі бала туу, үйлену және жерлеу дәстүрлерінен айқын көрініс тапты. Ат – ақыл-ойдың нысаны, жоғары әлем нысаны, сондықтан ол адамды о дүниеге кетерде бірге шығарып салуы қажет деп санап, жылқыны иесімен бірге жерлейтін болған. Сый-сияпат, кәделі жерлерде, құдалық-қонақтықтарда халық ер-азаматтарға ат мінгізіп, шапан жапқан.

Жылқы: құлын, жабағы, тай, құнан, байтал, дөнен, кулық, бесті бие, ат сәурік, айғыр деп ажыратылады.

Көшпенділер түйе малын өсіруге де ерекше мән берген. Ол түсінікті де. Түйе - өте көнбіс, күшті жануар. Көшпенділер қоныстанған Еуразияның орасан зор кеңістігін алып жатқан шөл және шөлейтті аймақтарда бір аптаға дейін су ішпей, қомына орасан ауыр жүкті артып алып, мыңқ етпей жүре беретін түйеден басқа жануарды іздеп табу қиын. Ал, оның дәмі тілдің ұшын иіретін, хош иісті, көп ауруға шипа болатын, тоқтығы, тамақтығы керемет шұбатын қайда қоясыз?

Қазақстанның солтүстігі мен шығысынан басқа аймақтарында түйенің екі түрі – қос өркешті (бактриян) және бір өркешті түйе өсірілді.

Түйе малы жасына және жынысына қарай, бота, тайлақ, буыршын, науша, інген, атан, бура деп, қасиетіне қарай, мая, желмая, нар, аруана, жампоз, қоспақ, үлек, т.б. болып бөлінеді.

Қой: қозы, марқа, тоқты, бағлан, тұсақ, азбан, ісек, саулық, қошқар болып; ешкі: лақ, туша, бөрте, шыбыш, серке болып жіктеледі.

Сиыр жасына қарай былай аталады: бұзау, баспақ, торпақ, тана, тайынша, қашар, құнажын, дөнежін, сиыр, өгіз, бұқа.

Халық ұғымы бойынша әрбір малдың өз иесі болған, мысалы түйенің иесі, пірі Ойсылқара, жылқының пірі Қамбар ата, сиырдың пірі Зеңгі баба, қойдың пірі Шопан ата, ешкінің пірі Шекшек ата аталған. Бұл түсініктер мен аңыздар бізге ғасырлар қойнауынан, сонау көне түркілер заманынан, одан кейін ноғайлы кезеңінен келіп жеткен деуге негіз бар. Олай дейтініміз, Қазақстан мәдениетінің «аспан астындағы мұражайы», 362 әулиенің отаны саналатын Маңқыстау өңірінен табылған қорымдық-қауымдық тас ескеткіштер арасынан төрт түлік мал пірлерінің тас мүсіндерін де, тасқа ойылып, қашалып салынған суреттерін де көптеп кездестіреміз. Олардың арғысы XI ғасырдың, бергісі ХҮІІІ-ХІХ ғасырдың туындылары.

Мал шаруашылығының қыр-сырын жете меңгерген көшпенділер мал өнімдерін тұрмыстық салада молынан қолданды. Жылқы сүйегін өңдеп қобди сандықтар бетін өрнектеді. Күзеп алған мал жүнінен мықты арқан есті. Сиыр мүйізінен тарақ, тақта жасады. Қой жүнінен киіз, текемет басып, кілем, сырт киім тоқыды, түйе жүнінен шекпен, кеудеше, шұлық тоқылды.

Сөйтіп, көшпелілер өз тұрмысына мал баласын ерекше қастерлеп, оның басын көбейтуге, қамқорлап-бағуға барынша күш-жігерлерін салып отырды.

Жануарлар нысандары. Қазақ өзінің әлеуметтік тұрмысын төрт түлік малсыз: жылқы, түйе, қой және сиырсыз көз алдына елестете алмаған. Сондықтанда қазақ амандасқанда, ең әуелі « мал-жан аман ба?» деп сұрайтын болған. Оның мәнісі: қазақ үшін мал жай ғана ал емес, бүкіл

тіршілігінің көзі, мал болмаса, оны күні қараң, малсыз ол өмір сүре алмайды, сондықтан да қазақ малды әрқашан өз өміріндегі құндылықтар арасында бірінші кезекке қоятын болған.

Ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының түсінігінше төрт түлік мал дүниенің төрт бағытын, адамның төрт мінезін, төрт бағыттары: жоғары- төменді, оң мен солды бейнелеген. Төрт түлік малдың ең қасиеттісі болып жылқы саналған. Ол жоғары дүниенің нысанын, даналық әлемін, бабалар әлемін бейнелеген. Қазақтардың осынау түсінігі бала туу, үйлену, жерлеу дәстүрлерінен айқын көрініс тапты. Ат- ақыл-ойдың нысаны, жоғары әлем нысаны, сондықтан ол о дүниеге кетерде бірге шығарып салуы қажет деп санап, жылқыны иесімен бірге жерлейтін болған. Сый- сыяпат, кәделі жерлерде, құдалықтарда халық ер-азаматтарға ат мінгізіп, шапан жапқан.

Жылқы, құлын, жабағы, тай, құнан, байтал, дөнен, құлық, бесті бие, ат, сәуірік, айғыр деп ажыратылады. (С. Кенжеахметов).

Көшпенділер түйе малын өсіруге да ерекше мән берген. Ол түсінікті де. Түйе- өте көнбіс, мықты жануар. Көшпенділер қоныстанған Еуразияның орасан зор кеңістігін алып жатқан шөл және шөлейтті аймақтарда бір аптаға дейін су ішпей, қомына орасан ауыр жүкті артып алып, мың етпей жүре беретін түйеден басқа жануарды іздеп табу қиын. Ал оның дәмі тілдің ұшын иіретін, хош иісті, шипа болатын, тоқтығы, тамақтығы керемет шұбатын қайда қоясыз?

Қазақстанның солтүстігі мен шығысынан басқа аймақтарында түйенің екі түрі- қос өркешті (бактриян) және бір өркешті түйе өсіріледі.

Түйе малы жасына және жынысына қарай бота, тайлақ, буыршын, науша, інген, атан, бура деп, қасиетіне қарай мая, желмая, нар, аруана, жампоз, қоспақ, үлек т.б. болып бөлінеді.

Қой қозы, марқа, тоқты, бағылан, тұсақ, азбан, ісек, саулық, қошқар болып; ешкі лақ, туша, бөрте, шыбыш, серке болып жіктеледі.

Сиыр жасына қарай былай аталады: бұзау, баспақ, торпақ, тана, тайынша, қашар, құнажын, дөнежін, сиыр, өгіз, бұқа.

Халық ұғымы бойынша әрбір малдың өз иесі болған, мысалы, түйенің иесі, пірі- Ойсылқара, жылқының пірі- Қамбар ата, сиырдың пірі- Зеңгі баба, қойдың пірі- Шопан ата, ешкінің пірі- Шекшек ата аталған. Бұл түсініктер мен аңыздар бізге ғасырлар қойнауынан, сонау көне түріктер заманынан, одан кейін ноғайлы кезеңінен келіп жеткен деуге негіз бар. Олай дейтінімі, Қазақстан мәдениетінің «аспан астындағы мұражайы», 362 әулиенің отаны саналатын Маңғыстау өңірінен табылған қорымдық-қауымдық тас ескерткіштер арасынан төрт түлік мал түрлерінің тас мүсіндерін де, тасқа ойылып, қашалып салынған суреттерін де көптеп кездестіреміз. Олардың арғысы XI ғасырдың, бергісі XVIII-XIX ғасырдың туындылары.

Мал шаруашылығының қыр-сырын жете меңгерген көшпенділер мал өнімдерін тұрмыстық салада молынан қолданды. Жылқы сүйегін өңдеп, қобди сандықтар бетін өрнектеді. Күзеп алған мал жүнінен мықты арқан есті. Сиыр мүйізінен тарак, тақта жасады. Қой жүнінен киіз, текемет басып, кілем, сырт киім тоқыды, түйе жүнінен шекпен, кеудеше, шұлық тоқылды.

Сөйтіп, көшпелілер өз тұрмысында мал баласын ерекше қастерлеп, оның басын көбейтуге, қамқорлап-бағуға барынша күш-жігерлерін салып отырды.

Көшпелілер өмірі және тұрмысының өз мәні мен сәні болды. Олар көктеуге, жайлауға, күзеуге, қыстауға көшу сәттерін асыға күтетін болған. Себебі көшпелілер көбіне шағын ауыл-ауыл, ру-ру болып томаға-тұйық өмір кешкен. Ал көшіп-қонудың нәтижесінде оларға бір-бірімен көрісудің, амандасудың сәті түсті, көбіне жылап көрісетін болған. Мүмкін қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерінің бірі-қонақжайлығының сыры да осымен байланысты болар. Өмірлерінің көп бөлігін табиғат-анамен,

төрт түлік малмен бірге өткізген қазақтардың тұрмысын, мінез-құлқын ұлы суреткер Абай өзінің атақты «Жаз» атты өлеңінде былай суреттеген.

Жаздыкүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыыл қонғанда:
Шұрқырап жатқан жылқының,
Шаоғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, билер.
Бүйірі, шы,ып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап,
Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары төмен-үйрек- қаз.
Ұшып тұрса сымпылдап.
Қыз- келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,

Әзілдесіп сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,-
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап.
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек,
Кеңесіп, күліп сылқылдап.
Жалшы аңдыған жас бала
Жағалайды шешесін:
Ет әпер деп қыңқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсем астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бұрқылдап.
Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,

Әрине деп мақұлдап.

Ақ көйлекті, таяқты

Ақсақал шығар бір шеттен:

Малыңды әрі қайтар деп,

Малшыларға қаңқылдап.

Бай байғұсым десін деп,

Шақырып қымыз берсін деп,

Жарамсақсып, жалпылдап.

Шапандарын белсенген,

Асау мініп теңселген,

Жылқышылар кеп тұрса,

Таңертеннен салпылдап.

Мылтық атқан, құс салған,

Жас бозбала бір бөлек

Су жағалап құтыңдап.

Қайырып салған көк құсы,

Көтеріле бергенде,

Қаз сапырса жарқылдап.

Өткен күннің бәрі ұмыт,

Қолдан келер қайрат жоқ,

Бағанағы байғұс шал

Ауылда тұрып күледі,

Қошемет қылып қарқылдап.

Қазақ оюлары нысандар ретінде. Қазақ халқының асыл мұрасы, үлкен өнерінің бір түрі- қолөнер туындылары. Қолөнер бұйымдарын жасауда шеберлер артына көптеген мұра қалдырып кеткен. Халық таланттары қол- өнер жұмыстарына биік талғаммен қарап, қолданылатын орнына қарай өзіндік нақыштарын дәлме-дәл таба білген.

Ою тарихы- адамзат тарихы, адамның қоршаған ортаны тануына, сана- сезімнің жетілуіне, эстетикалық тәрбие алуына, ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұралар қалдыруына үлкен үлес қосатын өмірмен өзектес.

Ою- нағыз шежіре. Ғасырлар бойы ата- бабамыздың тарихын шашау шығармай, бүгінге дейін жеткізген өнерінің бірден- бір куәсі. Кейінгі ұрпақ осы оюлар арқылы мыңдаған жылдар желісіндегі тіршіліктің тынысын, адамзаттың әдет- ғұрпын мәдениетін, кәсібін, оның бастан кешкен барша қайғы -мұңы мен таңдай қақтырар, тамсантар дәуір мен гүлденген шағын, табиғаттың мың құлпырған бояуын және жан-жануарлар дүниесін танып біледі. Сондықтан да ою өнеріне жай кездейсоқтықтан туған нәрсе деп қарамай, оған көп көңіл бөліп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру- борышымыз. Өйткені, бүгінгі өнердің бастау бұлағы сол өнерден сусындап, содан нәр алып отыр емес пе?

Қазақ халқының арасында дамыған қолөнер салалары- киіз басу, тоқыма тоқу, күнделікті тұрмыста басты орын алады. Ою-өрнекті киіз басу, әсіресе, ерекше ұлттық өрнектермен тоқылған алаша, сырмақтар, қолдорба, қоржындар жасау жоғары дәрежеге жетті. Қазақтың ұлттық қолөнер туындылары көрнекті бұйымдары кең-байтақ қазақ даласынан

әрі асып, тіпті шетелдерге де әйгілі болды. Ұлттық оюдың адам баласына тигізер үлкен әсері бар. Ол адам ойын бір жүйеге икелтіреді, сондай-ақ жүйке қызметін реттеп, ашуды, қайғыны басуға ықпал етеді.

Қандай ою-өрнек болмасын кездейсоқ жасалынбайды, сол себепті де оған шығармашылық туынды ретінде қарау қажет. Ою-өрнекте адамның ой-арманы мен қиялы тоғысып жатады. Мысалы, халық шеберлерінің қолынан шыққан қолдорбаға назар аударыңызшы. Жіті қараған адам дөңгелек, ілгек, төрт құбыла, үшбұрыш пішіндер мен таңбаларды көрер еді.

Енді сол таңбалардың мәніне тоқталайық. Дөңгелек, бұл адам баласының әлем ғылымы ұғымынан туған, әлем кеңестігінен алынған ай, күн, жер негізі. Ежелден қазақ халқы айға, жерге табынғаны мәлім. Мысалы, «ескі ай есірке, жаға ай жарылқа». Шеңбер (дөңгелек)- үзілмес бағыт, мәңгіліктің нысаны. Шеңбер арқылы ата-бабаларымыз ұрпағының үзілмес мәңгілікке жалғасатынына сенді және солай болып та келеді.

Қазақ оюындағы ілгекке ұқсас белгі- «өмір жолы». Адам баласы дүниеге келгеннен кейін дөңге де шығады, ойға да түседі. Мұның өзі адам баласының өмірі ешуақытта тақтайдай жазық емес екендігін айна- қатесіз дәлелдейді. Ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпеев айтқандай « бұл дүние- бір күн базар, бір күн мазар».

Ою- өрнектерінде квадраттық (шаршылық), төртбұрыштық элементтер көп кездеседі. Оның да мәні бар. Төрт құбыла - дүниенің төрт бұрышы. Атам қазақ дүниенің қай бұрышында жүрсе де, амандық тілеумен өткен. Ал үшбұрыш (тұмар) ұғымына келсек, жер үсті аспан болса, онда үш бұрышымыз аспан, жер, су белгісіне келетін сияқты. «Аспаның ашық болсын, суың таза болсын, денсаулығың мықты болсын» деген тілеулер қазақта көп айтылады. Осындай деректерге сүйене отырып, ұлттық ою-өрнегіміздің өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттерін жас ұрпаққа ұғындыра білу, халқымыздың төл өнерін насихаттау- ұлттық парызымыз.

Атбегілік және құсбегелік- көшпенділер тәжірибесі. Көшпенділер өмірі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғандықтан, олардың арасында малды емдеудің шеберлері мен жүйрік аттарды әр түрлі жарыстарға, бәйгелерге дайындайтын атбегілер өсіп жетілген. Әсіресе, атбегілер халық арасында үлкен беделге, сенімге ие болып, бүкіл елдің, тайпаның, рудың абыройын ақтайтын, сәйгүліктерді жарыстарға ерінбей-жалықпай, алдын ала, үлкен шеберлікпен дайындайтын болған. Бұл жөнінде көркем әдебиетте бірқатар мысалдар баршылық. Мысалы, Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасында XIX ғасырдың аяғында Ереймен өңірінде өткен Сағынай байдың асы туралы, осы асқа Қазақстаннан және көршілес елдерден келген атышулы тұлпарлар мен оларды дайындаған атбегілер жөнінде тамаша суреттелген. Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың «Аттың сыны» өлеңінде:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,

Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.

Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,

Ой желке, үңірейген болса сағақ.

Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,

Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.

Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік

Жаурыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ.

Тығылмай һәм сүрінбей жүрсе көсем,

Иек қағып, еліріп жүрсе әсем.

Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,

Разы емен осындай ат мінбесем

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,

Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей.

Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс

Ыза қылдың қолыма бір тигізбей,-

дегеніне қарағанда, тұлпарлардың өте сирек кездескендігін, халық айтқандай «мыңнан тұлпар» болатынын байқауға болады.

Көшпелілер өркениетінің тағы бір құндылығы- аңшылық және құсбегілік. Ең алдымен, аңшылық-саятшылық көшпелілер үшін күнкөріс, тіршіліктің өзекті бір саласы болып келген; сондай -ақ ол әскери жаттығудың, шынығып- шыңдалудың тамаша үлгісі болған.

Ел ішіндегі ит жүгіртіп, құс салған, қақпан-тұзақ құрып, тор жайған жалғыз-жарым аңшылықты айтпағанда, көшпелілер арасында бүкіл ру-тайпа болып қотарыла көтерілетін, сөйтіп байтақ өңірді қаумаласа сүзетін аңшылық дәстүрлері болған. Мұндай жойқын аңшылықтың із-сорабы, белгі-айғағы ретінде Үстірт үстіндегі «Құпия сызық» деп жүрген әйгілі қалта ауыз ұра қазбаларды, кезінде Шоқан Уалиханов таңдана жазған, күні бүгінге дейін ізі сайрап жатқан Іле өзені мен Тарбағатай арасындағы ұраны да айтуға болады.

Қазақ аңшылары өзінің тәлім-тәрбиесінің арқасында аңшылық-саяхатшылық үшін жүйрік ат, қыран құс, құмай тазы сияқты жан -жануарлардың тілін таба баптап, қалауына көндіре алған. Осылардың ішінде қыран құстарды баптаудың ғасырлар бойы жинақталған мол тәжірибесін шын мәнісіндегі әрі өнер, әрі терең біліктілік десе де болғандай.

Қазақ арасында аңшылықтың кең тараған түрі- бүркітпен аң аулау, бүркір ұстап саятшы болу, аңшылыққа ден қою. Бүркіт деп қазақ аңшылары жыртқыш құстардың ішіндегі аса тектісін, адам қолына тез үйренгішін атаған. Сонымен бірге қайратына сай қырандылығы, жүректілігі, қиырдағыны тез байқағыш, сезгіштігі де өзге құстарға қарағанда бүркіттің ерекше қасиетін көрсетеді.

Қазақ құсбегілері ұстаған бүркіттердің «Алтайдың ақиығы», «Қарағайдың қызыл балық сарысы» немесе «Қанішер қара», «Түменнің сары құсы» деп аталуы да бүркіттің ерекшелігіне қарай қалыптасқан ұғым.

Қазақ құсбегілері қолындағы құстың мекен-жайына, мінезіне, әлді-әлсіздігіне, алғырлығына, сырт бітіміне қарай ат қояды. Мәселен, «Ақшегір», «Күйшіл», «Күн табан», «Шүңірек», «Кекшіл», «Садақ сан», «Ақиық», «Қанды балық», «Шәулі», «Сарсүмбі», т.б. Қазақ құсбегілері бүркіт атын жасымен да атайды. Бір жас- балапан құс, екі жас- түбіт, үш жас- тірнек, төрт жас- тастүлек, бес жас- мұзбалық, алты жас- көктүбіт, жеті жас-қана, сегіз жас- жаңа, тоғыз жас- майтүбіт, он жас- барқын, он бір жас- баршын, он екі жас- шөгел, осылайша он бес жас, жиырма жасқа дейін атала береді.

Дұрыс бауланып, жақсы бап көрген бүркіт түлкі, қарсақ, қоян алады. Ал, кейбір өжет қырандар қасқыр, киік, арқарға да түседі.

Арқа құсбегілері ителгіге қоян, үйрек алдырса, Сыр бойының құсбегілері қырғауыл, құр, шіл, кекілік алдыратын болған.

Құсбегілер лашынды жоғары бағалаған. Сұңқар тұқымдастарының ішінде ақ сұңқарды сиректің үшін мәртебе көріп, қолға түсіруге құмартса, лашынға қыранның алғырлығы үшін қызығады. Лашын кекті де қомағай құс. Сонымен қатар, қазақтар аң және құс аулау үшін жыртқыш құстар арасынан сұңқарды, түйғынды, тұрымтайды қолға үйретіп, пайдаланған.

Қорыта айтқанда, көшпенділердің өмірінде өзге халықтар үлгі тұтатындай көптеген құндылықтар болған.

Оларды қысқаша жүйелейтін болса: материалдық мәдениет құрамына кіретін киіз үйлері, көркем қолөнері, ас-суы, шаруашылығы мен аңшылық, құсбегілік тәжірибелері. Рухани мәдениетін құрайтын құндылықтар арасынан әдет-ғұрыптарын, салт- дәстүрлерін, ерекше қонақжайлылығын, халықтың ауыз әдебиеті мен музыка өнерін атауға болады деп есептеймін.

Негізгі терминдер мен ұғымдар

*«Айналайын» ұғымы
Әскери дәстүрлер
«Қазақ» - еркін адам
«Мәрт», «қаһарман», «азамат» ұғымдары
Қазақ киіз үйі құрылысының философиялық мәні
«Жеті ата», «Үш жұрт» ұғымдары
Төрт түлік малдың қазақ үшін мәні*

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда қазақтардың сенім-нанымдары туралы айтыңыз.*
- 2. Көшпенділердің өздеріне тән қандай ерекшеліктері болды?*
- 3. Көшпенділер арасында адамдардың қандай қасиеттері бағаланды?*
- 4. Көшпенділер мәдениетінің қандай нысандары (символдары) болған?*

ҮІІ. Қазақтардың салт-дәстүрлері, туысқандық қатынастары

Қазақ халқының рухани мәдениетінің аса маңызды бөлігін ғасырлар бойы жинақталған салт-дәстүрлері құрайды.

Дәстүрлер – жеке тұлғаның рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған күрделі қоғамдық-қатынастар жүйесі. Ол – қасиеттерге отанға және өз халқына, оның тарихына, мәдениетіне деген махаббат, оны қорғауға дайын болу, достыққа адалдық, бірлікке, ынтымаққа тырысу, туысқандықты жаңарту, антқа адал болу, аманат сақтау, түп-тамырыңды білу, ата-баба аруағын сыйлау, үлкендерді құрметтеу, әке үйін, «қара шаңырақты» дәріптеу, қонақжайлық, құдалық дәстүрлері т.б. жатады. Сондай-ақ дәстүрлер құрамына ұлттық және діни мейрамдар да кіреді.

Үйлену дәстүрлері.

Қыз айттыру. Ата-аналар болашақ қалыңдықты баласы кәмелетке толмай тұрып, өздеріне тең, құрметті, текті жарнұядан іздеген. «Қыз айттырудың» бірнеше түрлері болған. Ертеде көңілдес, дос адамдар балалары дүниеге келмей тұрып-ақ бір-бірімен «құда» болысқан. Бұны «*атастыру*» деп атаған. Балалары бесікте жатқанда құда болу «*бесік құда*» деп аталған. Бұлардан басқа құда болудың «*қарсы құда*», «*сүйек жаңарту*» т.б. түрлері болды. Балаларды үйлендіру «құда түсуден» кейін жүзеге асырылды.

Құда түсу. Құда түсу – қазақ халқының ежелден ұмытылмай келе жатқан міндетті дәстүрі. Жігіттің әкесі жақын жұрағаттарымен қызға құда түсуге келеді. Қыз әкесі құдалардың келуінен алдын-ала хабардар, өзінің ағайындарын жинап, құдаларды үлкен салтанатпен қарсылап алады. Қыз әкесі «қош» айтқаннан кейін екі жақ бір-біріне дәстүрлі сый-сияпат – құда аттанар, ат байлар, құйрық-бауыр т.б. көрсетеді.

Бата аяқ. Құдалар арасындағы соңғы келісім. Екі жақтың алғашқы

құда түсудегі келісімінен кейін, күйеу жігіттің әкесі қалыңдық ауылына келіп, той уақыты, қалың мал мөлшері, кәде-жора туралы келіседі. Бұл «бата аяқ» деп аталады. «Бата аяқ» кезінде ауқатты адамдар ірі сыйлықтар тарту еткен. Олар бес жақсы, орта жақсы болып бөлінген. «Бес жақсыға» - түйе ботасымен, бие құлынымен, бағалы зат немесе алтынның, күмістің құймасы кірген.

Қалың мал. Құдалықтың ресми бөлігі аяқталғаннан кейін, күйеу жігіт жағы қалыңдықтың әкесіне мал түрінде қалың мал төлеген. Оның мөлшері құда болушылардың тұрмысына байланысты болған. Кедей құдалар 5-6 бас мал төлесе, ауқатты адамдар 200-500, кейде 1000 басқа дейін жылқы берген. Бұдан басқа той малы, анасына сүт ақы, өлген адамдар, тірі адамдар ақысы (өлі-тірі) т.б. кәделер болған. Қыз жағынан келетін жасаудың құны мен мөлшері де қалың малдан кем болмаған. Қалың мал төлеу кезінде мүлтіксіз орындайтын «құрықбау», «қосақбау», «келін тілі» т.б. жоралғылар болған. Бұлар – мал бағатын адамдарға берілетін төлемдер.

Киім. Құдалар кетердің алдында қалыңдықтың әкесі оларға сыйлықтар тартатын болған. «Киітке» - мал және бағалы, жағалы киімдер тарту етілген. «Киітті» қалыңдық жағынан еріп келген құдаларға да тарту етіп, екі жағы сыйлық беру жөнінен кем түспеуге тырысқан. Біздің заманымызда қалың мал төлеу дәстүрі жойылғанмен, киіт беру дәстүрі сақталып қалды.

Сүт ақы. Ананың ақ сүті үшін төленетін төлем. Қыз жағында өтетін тойда қалыңдықтың анасына күйеу жағы тарту етеді.

Құйрық-бауыр. Бауыр мен құйрықтан тұратын салттық қонақасы. Бұл құдалық бекітілді деген мағынаны білдіреді. Бұл салттан кейін шегінуге, яғни, құдалықтан бас тартуға болмайды, ондай жағдайда келісімді бұзған жақ қалың малды кейін қайтарады.

Қынаменде. Күйеудің ұрын келуі. Құда түсіп, уәде пісіп, қалың мал төлеген соң, күйеудің атастырған қалыңдығын алғаш көруге келген тойы

қынаменде деп аталады. Ән, күй, би қатар жүргізілетіндіктен қынаменде жас жұбайлардың шаттық кешіне, жастардың махаббат мұратына жету символына айналады. Мұны кей жер қалыңдық ойнау, кей жерде ұрын келу деп атаған.

Тойбастар. Тойдың сәні тойбастарды әнші жігіт не қыз бастайды. Той бастағаны үшін жігіт (не қызға) той иесі рахмет айтып, сый-сияпат ұсынған. Тойбастарды бұрын елге белгілі ақындар мен әншілер басқарған. Мысалы, Баймағанбет сұлтанның Ақыл атты қызы ұзатылғанда тойбастарды атақты ақын Шернияз бастаған. Бұлардан басқа «Жар-жар», «Беташар», «Аушадияр», «Неке қияр», «Сыңсу», «Қоштасу» т.с. сияқты жоралғылар орындалған.

Тәрбие, үлгі дәстүрлері.

Шілдехана. «Шелдехана» - жаңа туған балаға арналған той. Кешке жиналғандар сәбиге құтты болсын айтып, ән салып, домбыра тартып тойлайтын болған.

Кіндік кесер. Қазақтарда «кіндік шеше» ұғымы бар. «Кіндік кесу» рәсімі ең құрметті әйелге, ақыл тоқтатқан әжеге тапсырылады. Бұдан кейін ол әйелге «кіндік кесер» жоралғысы тапсырылады. Кіндік кескен әйел ол жанұяның ең құрметті адамына айналып, баланың екінші анасы саналады. Жаңа босанған әйелге әкелінетін ет тағамы «Қалжа» деп аталады.

Ат қою. Қазақтар осы салтанатты рәсімге ерекше мән берген. Әдемі аттар мен атақты адамдардың есімдерін беру арқылы соларға балам ұқсас болса екен деген пиғылды аңғару қиын емес. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда өмір сүрген адамдардың көпшілігіне «бай» атын (Мырзабай, Иманбай, Оңайбай т.б.) беру ата-аналардың дәулетке ұмтылысы, балам бай болса екен сияқты армандарының нәтижесі деп түсіну қажет. Сонымен қатар, ат қоюға бала туған кезде қалыптасқан әртүрлі жағдайлардың ықпалы аз болған жоқ. Мысалы, Наурызда туғандар – Наурызбай, жайлауда туғандар – Жайлаубай, айтта туғандар Айтбай т.с.с. болып кете берген. Баласы тұрмағандар

балаларына құлаққа түрпідей тиетін аттар қойып, сол арқылы ұрпағын сақтап қалуға тырысқан. Күшікбайлар, Түлкібайлар, Қасқырбайлар осыдан келіп, шыққан. Ылғи қыз туған ата-аналар ұл көру арманына қыздарына Ұлболсын, Ұлтуған, Жаңылсын, Ұлмекен аттарын қойып жетпек болған.

Бесікке салар. «Бесік» - халық ұғымында қасиетті және бала үшін өте ыңғайлы ұя. Салт бойынша бесікке баланы ру анасы, жұрттың бәріне аса құрметті жасамыс ана салады. Салт дәстүрлі «Бесік жырымен» қабат жүреді. Бесікке бала салынғаннан кейін, әжеге «бесік салар» сыйы тарту етіледі.

Қырқынан шығару. Туғанынан бастап қырық күн өткен соң, әйелдер баланы суға түсіріп, шашын және тырнақтарын алады. Әйелдерге баланың ата-анасы сыйлықтар тарту етіп, жиналғандарды дастарханға шақырады.

Тұсау кесер. Бұл салтанатты бала жүре бастаған кезде өткізеді. Жіңішке ала жіппен баланың аяғын тұсаулағаннан кейін, шапшаң, пысық көп балалы саликалы адамға тұсау кесуді сеніп тапсырады. Салт ән-күймен, өмірде баланың ісі оңға бассын деген игі тілектермен қоса жүргізіледі. Ертеде тұсауы кесілген балаға ат және ер тарту етілген.

Базарлық. Алыстан жолаушылап келген адамның жақындарына және таныстарына әкелетін аса қымбат емес сыйлары.

Бастаңғы. Ата-аналар үйден жолушылап кеткенде, ересек балалардың өз қатарына ұйымдастыратын жастар кеші. Ол ойын-сауыққа толы болған.

Енші. Әке үйінен бөлініп, отау тігетін балалардың үлесі. Ол дүние және мүліктен тұрған.

Көгентүп. Егер қонаққа туыс адам немесе жақсы таныс баламен келсе, үй иесі балаға мал (бұзау, құлын, қозы) тарту еткен.

Ашамайға мінгізу. Бұл салтанатты дәстүрдің бала тәрбиесі үшін үлкен маңызы бар. Бала 6-7 жасқа келгенде, туысқандар жиналып, оны ерттелген атқа мінгізеді, қолына қамшы береді, оған жігіт болдың дейді. Атасы бата беріп, әжесі шашу шашады, арты үлкен тойға ұласады.

Сүндет тойы. Тақ жасқа (3,5,7) келген балбаны піштіреді. Үлкен

тойға көп адам жиналып, салтанат иесіне ат немесе басқа сый тарту етіледі.

Аманат. Жанұялық қымбат заттардың біреуге белгілі бір уақытқа сақтауға берілуі. Аманат сақтау үлкен адамгершілік белгісі саналған. Халық сөзі «Аманатқа қиянат қылма» тегін айтылмаған. Аманат дәстүрі ел басына күн туған «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» жылдары басталып, өз жалғасын Кеңестік саяси қуғын-сүргін жылдары тапқан шығар деп пайымдауға болады. Ертеде аманатқа балаларын да беріп отырған.

Ат тергеу. Ұлттық дәстүр бойынша келіндер атасының, қайнағасының, қайынсіңлісінің атын атамай, әртүрлі жағымды есімдер қойып («Бай ата», «Мырза қайнаға», «Еркежан», «Көркем жігіт» т.с.с.) атайтын болған.

Айып. «Айып, айып төлеу» - кінә, кінәлі болу, соған байланысты айып төленеді. Барымта, қылмыс жасағаны үшін қылмыскерге айып төлеткен. Айып түрлері көп, олар жасалған қылмысқа байланысты қолданылады. Ауыр қылмыс үшін «тоғыз айып», яғни, түйеден бастап тоғыз мал төлеткен. Әсіресе, ұрлық қатаң жазаланған.

Әмеңгерлік. Жанұяда қайтыс болған адамның әйеліне сол адамның інісінің немесе ағасының үйленуі. Бұл шараның астарында балаларды өзге руға жібермеудің амалы жатқанын түсіну қиын емес.

Туысқандық қатынастар. Туысқандық тығыз қатынастар қазақтар арасында берік сақталды. Күнделікті өмірде олар бір-біріне үнемі рухани және материалдық көмек көрсетіп отырды. Қыздарын тұрмысқа берерде, ұлдарын үйлендіргенде, жақын-жуықтары қайтыс болғанда немесе төтенше табиғат апаттары болғанда, қолдарынан келген көмектерін аямады. Бұндай көмектерді «жылу», «немеурін», «үме», «асар» деп атаған.

Қазақтар арасындағы туысқандық қатынастар әке жағынан ғана емес, ана жағынан да ұсталып отырды. Қыздан туған балалар – «жиен», ол балалар үшін анасының әке жұрты «нағашы» деп аталды. Ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер бойынша жиендерді ренжітпеуге тырысқан, олардың

ондай-мұндай еркеліктерін, қылжақтарын көтерген. Тіпті, жиендерге үш ретке дейін бағалы заттарды қалап алуға рұқсат етілген. Жиендер де өз кезектерінде нағашыларымен жылы, туысқандық қарым-қатынаста болуа тырысқан. Нағашы-жиенділер арасында әдемі әзіл-оспақ, ойнау табиғи жағдай болып саналған. Қазақтар – табиғатынан әзіл-оспақты, ойын-күлкіні сүйетін халық. Қазақтар арасындағы туысқандық қарым-қатынастардың басты ерекшеліктерінің бірі – ойнауға, әзілдесуге, қалжындауға болатын ағайын-тумалардың болуы. Ондай ағайындар категорияларына «нағашы-жиен», «балдыз-жезде», «жеңге-қайны», «жеңге-қайыңсіңлі», «бажалар» жатады. Тіпті, бұндай ойнауға тиісті адамдар ғана емес, үлкенді-кішілі адамдар да әзіл-оспақпен бірін-бірі іліп, шалып жатады. Әйтпесе «Әзілің жарасса, атаңмен ойна» деген мәтел қайдан шыққан? Сол жиендер жөнінде: «Жиен ел болмас, желке ас болмас» немесе «Жиен ел болады, малы болса, желке ас болады, майы болса» деген мақалдан, туысқандық иерархиядағы теңсіздікті, яғни, жиендердің қыздың баласы болғандықтан, ұлдың баласындай дәрежеде болмайтынын байқауға болады.

Құда болудың және некелік одақтардың нәтижесінде рулар арасында өзіндік байланыстар қалыптасты. Құдасын «құдайдай» сыйлаған қазақтар құдалардың арасындағы туысқандық қарым-қатынастарды «Құда мың жылдық, күйеу жүз жылдық» деген мәтелмен баянды етті. Қазақтар күйеулерін де ерекше қастерлеп, құрметтеген. Күйеулерін сыйлаудың мысалы ретінде батыс қазақтарының арасына кең тараған «Пайғамбар да күйеуін сыйлаған» деген мәтелді еске алуға болады. Бір ру екінші румен алғаш рет құда болысқаннан кейін, балаларының бақыты баянды екеніне көздері жеткен соң, «алтынды шыққан жерден қаз» дегендей, сол румен тағы да құда болуға тырысқан. Бұндай ағайыншылық түрі «сүйек жаңарту» атына ие болды. Апалы-сіңілілі қыздардан туған балалар – бір-біріне «бөле», апалы-сіңлілі қыздарға үйленген адамдар бір-біріне «бажа» саналды. Бұлар өте сыйласқан ағайын-тумаға айналып, қазақтардың арасында «малда бота

тату, адамда бажа тату» деген мәтелдің шығуына себепші болды.

Сонымен қатар, «жезделер мен балдыздар», «қайнылар», «қайнағалар», «қайынбикелер», «абысындар», «енелер», «аталар» - қазақтар арасындағы ет-жақын туысқандықты анықтайтын адамдар. Олардың әрқайсысының қазақ қоғамында өзінің орны, несібесі, жол-жоралғылары болды.

Әйелдер үшін күйеуінің туған-туысқандары мызғымас беделге, құрметке ие болған. Жас келіндер күйеуінің әкесін «ата», анасын «ене», ағаларын «қайнаға», олардың әйелдерін «абысын», інілерін «қайны», қарындастарын «қайынсіңлі», апаларын «қайынбике» деп атап, олардың әрқашанда бабын табуға тырысқан. Әсіресе, атасы мен қайнағаларын, қайныларын ерекше құрметпен, олардың аттарын атамай, өздері ат қайған.

Әрбір қазақ азаматының үш жұрты - өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты болған. Ол үш жұртын бірдей құрметтеп қастерлеген.

Негізгі терминдер мен ұғымдар

*Дәстүрлер мен салттар
Отбасылық қатынастар
Тиым салулар
Қазақ санасының тарихшылдығы
Ата-бабасын жеті ұрпақтан білу
Үш жұрт ұғымы*

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Дәстүрлер дегеніміз не?
2. Үйлену дәстүрлерін атаңыз
3. Тәрбие, үлгі дәстүрлеріне қандай дәстүрлер жатады?
4. «Аманат» дегеніміз не?
5. Туысқандық қатынастар туралы әңгімелеңіз

ҮІІІ. Ауыз әдебиеті және билер мен жыраулардың рухани мұрасы

Қазақтардың ауыз әдебиеті. Қазақтың ауыз әдебиетінің қазынасы ұшан-теңіз. Ол қазынаның құрамына ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауыз екі жеткізіліп отырған батырлар жырлары, аңыздар, әпсаналар, ертегілер, шешендік сөздер, нақылдар, мақалдар, мәтелдер, махаббат жырлары, салттық әндер, жарапазандар, қоштасу жырлары т.б. кіреді. Бұлардан басқа әртүрлі эпикалық, лирикалық толғаулар, дастандар, тарихи әндер біздің заманымызға дейін жетті. Әсіресе, қазақ халқының жат-жұрттық басқыншыларға қарсы ғасырлар бойы ерлік күресін бейнелейтін батырлар жырлары кең тарады. Қазақ халқының ауыз әдебиетінің аса жоғары дәрежеде болғанын ғасырлар бойы олардың төл жазуынан айрылып қалуымен түсіндіруге болады. ХҮ-ХҮІІ ғасырларда, одан кейінгі кезеңдерде халық арасында ауыз әдебиетінің аса көрнекті өкілдері *жыршылар, жыраулар, ақындар, шешендер, ертекшілер*, т.б. жемісті еңбек етті. Олар өз шығармашылығын дамытумен қатар, өздерінің арттарынан өнерін жалғастыратын шәкірттер дайындауға ерекше мән берді. Соның нәтижесінде ауыз әдебиетінің асыл мұралары біздің заманымызға шашау шықпастан, жоғалмастан, қаймағы бұзылмаған күйінде жетті. Батырлар жырлары бір ауыздан екінші ауызға, бір ұрпақтан екінші ұрпаққа жеткізіліп отырды. Халықтың арасына кең тараған бұл жырлар уақыт өткен сайын өзгерістерге ұшырап, бірнеше түрге айналып, кейде біреуі, екіншісіне мазмұны жағынан ұқсамайтындай күйде жеткен. Ондай жырларға «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр» жырлары жатады.

Қазақ эпосының кейіпкерлері әртүрлі рулардың өкілдері болған. Мысалы, Қобыланды – қарақыпшақ, Алпамыс – қоңырат, Қамбар – ноғайлы руының өкілі болатын.

Қазақ батырлар жырларының екінші ерекшелігі – халықтығы.

Халықтың күші бірлікте екендігі батырлар жырларынан мол орын алған. Тіпті, ел басқарушылар тарапынан зәбір көріп, қудаланған Қамбар, ел басына күн туған кезде, сүйген қызы Назымның ауылын қоршаған қалмақтарға қарсы ойланбастан соғысқа аттанды. Ер Тарғын ханның өзіне жасаған озбырлығына қарамастан, жауға қарсы соғысып, оған күйрете соққы береді. Батырлар жыры көбінесе Отанын сыртқы жаулардан қорғау, өз елін басқаларға тәуелді етпеу тілегін қамтиды, сол идеяны берік ұстайды. Бұл жырлардың көпшілігінде, қазақтардың жерін қалмақтардың жаулап алмақшы болуына байланысты, ел намысын қорғауға байланысты үлкен оқиғалар суреттеліп отырады. Мысалы, Қобыландының бар өмірі тек қалың қыпшақ қамы үшін қалың шайқаста өтеді. Қобыландыны да, Алпамысты да, Тарғынды да, Қамбарды да елі сол үшін ардақтаған. Жас ұрпақтарды өз Отанын шын сүйетін патриот етіп тәрбиелеуде батырлар жырының күні бүгін де мәні зор.

Осы кезеңде ауыз әдебиетінің жауһары – лиро-эпостық жыр «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры дүниеге келген. Ең алғаш бұл жырды зерттеушілердің бірі Шоқан Уәлиханов болды. Г.И.Потанин оны: «Бұл – жер жүзіндегі ең қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма», - деп бағалаған. Бұдан басқа қазақтар арасында ғашықтық жырлар «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» кең тарады.

Жазба деректер ХІҮ-ХҮ ғасырлардағы әлеуметтік-экономикалық және этникалық-саяси процестердің нәтижесінде қазақ хандығының құрылғанын хабарлайды. Қазақ хандығының құрылуын Мұхаммед Хайдар Дулати хижраның 870 жылына – 1465-1466 жылдарға сәйкестендіреді. Міне, осы шамада тарих сахнасына шыққан қазақ хандығының түркі тілдес тайпалары өзінен бұрынғы ноғайлы – қазақ мәдениетін жалғастырушы болды. Осы кезде халық арасында Жиёмбет, Марқасқа, Бұқар, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Көтеш, Шал, Жанкісі жыраулардың шығармалары кең тарады. Аталмыш жыраулар толғаулары ноғайлы-қазақ жырауларының

шығармаларымен астасып, үндесіп жатты. Елін, жерін сүю идеясы, жауынгерлік рух әдебиет өкілдерінің шиыршықтай, барынша шарықтата, иін қандыра жырлаған тақырыбы болды.

«Бөгенбай батыр», «Қаракерей Қабанбай», «Олжаш батыр», «Өтеген батыр», «Жалаңтөс батыр», «Райымбек», «Абылай», «Олжабай батыр» жыр-дастандарда қаһармандар жат-жұрттық басқыншыларға қарсы ерлікпен күреседі.

Бұл дәуірдегі ақын, жыраулар батырлық жыр шығарып, жыр, толғаулар айтумен ғана қанағат тұтпаған. Олар сонымен бірге ауыз әдебиетінің алуан жанрын дамытуға күш салды. Соның ішінде тұрмыс-салтқа байланысты жырлар, мақал-мәтелдер, ертегілер, ғашықтық жырлар шығарды, әрі оларды мазмұн, көркемдік жағынан жетілдіріп, толықтырып отырды.

ХУ-ХУІІІ ғасырлардағы елдің әлеуметтік тіршілігі, халық тағдыры, арман-мұраты Асанқайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Жиёмбет, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар жырлаулардың поэзиясынан көрініс тапты. Асан - өз заманының асқан ақылгөйі. Асан қайғы туралы халық аңыздары оның желмаяға мініп, еліне шұрайлы, жайлы қоныс, шүйгін жер «жер ұйықты» іздеумен өмір кешкен халық қамқоры екенін танытады.

«Қарға бойлы Қазтуған жырау (ХҮҒ.) өзін «Айдаса қойдың көсемі, сөйлесе қызыл тілдің шешені», «Буыршынның бұта шайнар азуы», «Бидайықтың көл жайқалған жалғызы», деп таныстырады. «Қайранда менің, Еділім» деп жырлаған жыраудың жырларының арқауы – туған елі, кіндік кескен, кір жуған жері. Оны ақын тебірене жырға қосады. Ел бірлігі, туған жерді жатжұрттық басқыншылардан қорғау – ХУ-ХҮІ ғасырларда өмір сүрген әйгілі жыраулар Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді жырларының басты тақырыбы және арқауы. Бұл жыраулар өз Отанын қорғауға тек уытты жырларымен ғана емес, білектерінің күшімен, ақ найзаның ұшымен үлес қосқан.

ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген әйгілі жыраулар Үмбетей мен Бұқар шығармалары ғибрат, үлгі-өнегеге толы. Үмбетей жырау «Бәкеге», «Жауқашарға» өлеңдерінде жаман қылықтан сақтандырған, жақсы қылыққа, адамгершілікке, адалдыққа үндеген. «Бөгенбай өлімінде», «Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту» атты толғауларында ол Бөгенбай бастаған халық батырларын дәріптеген. Халық ауыз әдебиетінің аса көрнекті өкілі Бұқар жырау Қалқаманұлының шығармашылығы тақырыбының сан алуандылығымен ерекшеленеді. Солардың ішінде қазақ халқын жауға қарсы жұмылдыру, елдің бірлігін сақтау, жердің тұтастығын қамтамасыз ету, қаһарлы жаулардан қорғау жолында қисапсыз еңбек сіңірген Абылай хан туралы жырлары мен толғаулары тек соңғы кезеңде ғана өзінің әділ бағасын ала бастады.

Қазақ ауыз әдебиетінің құнарлы саласының бірі – *тұрмыс-салтқа байланысты шығармалар*. Бұл жанрға жататындар, әдебиет зерттеушілердің жүйелеуіне қарағанда өз ішінен: *а) Төрт түлік мал туралы шығармалар; ә) Үйлену салтына байланысты шығармалар; б) Діни ұғымдарға байланысты шығармалар және көңіл-күйін білдіретін жырлар* болып бөлінеді. Қазақ халқының көне заманнан бергі шаруашылығының негізгі төрт түлік мал өсіру болғандықтан, ол туралы ертең, өлең, жыр, мақал-мәтел шығарып, малдың қоғамдағы ролін дәріптеуге, оны мадақтауға аса маңыз беріп келген. Ауыз әдебиетінде:

*Өңкей мама бие бер,
Сауған сайын иіген.
Биесі бұтын жимасын
Көнекке сүті симасын.
Қотанға сыймас түйе бер,
Түйе берсең, үйе бер.
Қаршылдаған бурасы,
Жалбыраған шудасы.
Көзі жарық жұлдыздай,
Мойны иір қобыздай.*

деп, басқа түліктер туралы да осындай өлеңдер шығарып, оған еңбекші

халық өз сүйіспеншілігін, мейірін білдіріп отырған.

Қазақ халқының тұрмыс-салтында, бұлармен қатар *қоштасу, естірту, көңіл айту, жоқтау, аруақпен айтысу* делінетін көңіл-күйді білдіретін өлең-жырлар да мол болған. Айшуақ би өлгенде: «өз атаң сенің Айшуақ, - жайма шуақ, жай шуақ, алтын тақтан тайыпты, естірте алмай отырған, көп жамағат айыпты» деп естіртсе, «қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ, тозбасты ұста соқпайды, өлместі тәңірі жаратпайды, топырағы торқа болсын», деп көңіл айтқан. Жоқтауда өлген адамның тірліктегі істері еске алынып: «Алыстан дұшпан аттанса, қар-жаңбырдай бораған, жақыннан дұшпан аттанса, қарт бурадай жараған», - деп мадақ айтылған. Жоқтаудың ең көне түріне Білге, Күлтегін қағандар басына қойылған құлпытастардағы сөздер де жатады. Бұл тастағы жазуларда түркі бектерінің ерлік істері ғана емес, болашақ ұрпаққа өсиеті де айтылады. Ал «аруақпен айтыста» қапыда, арманда кеткен күйеуімен келіншектің, баласымен ата-ананың араздасуы, бірде өлген адам атынан, бірде тірі қалған туысы атынан баяндалады, оны жақындары зар-мұңын тарқату үшін зират басына барып, дауыс шығарып жылап айтатын болған. Қоштасуда ел-жұртын, туған-туыстарын ең соңғы рет еске алып, «Есіл-Нұра – екісу, еңкейіп одан бетің жу, қош бол, туған жер, кіндік кірім жуған жер», деп өзінің сағынышын, ыстық ықыласын білдірген.

Ауыз әдебиетінің бір тарауы болып табылатын мақал-мәтелді де еңбекші халық жасаған. Мақалда ғасырлар бойы екшелген, қырланған, алуан мазмұнды сөз мәйегі беріледі. Ол көбіне екі тармақтан тұрады да, алдыңғысында тұспалдау, пайымдау, шарт қою, меңзеу білдірілсе, соңғысында қорытынды, түйін шығарылады. Мысалы, «Кілемге бергісіз алаша бар, ханға бергісіз қараша бар», «Қойды құртаң, елді сұлтан бүлдіреді», «Бітісі жаман қамысты, көл ішінен өрт шалар, жүрісі жаман жігітті, ел ішінде жау шабар», «Шебердің қолы алтын, шешеннің сөзі алтын», т.б. кейбір мақалдарды салыстырып қарағанда ерте заманнан

халықпен бірге жасасып келе жатқаны көрінеді.

Мәтелде түйін, қорытынды туралай айтылмайды, теңестірілмейді, тұжырымы тұспалдау түрінде келеді, көбінесе, ауыспалы, астарлы мағынада айтылады. Мысалы, «кұрыққа сырық жалғап», «түймедейді түйедей етіп», «ханнан қазық, биден тоқпақ», «қыз көрелік, қыз көретін жігітті біз көрелік», т.б.

Жұмбақта ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, сол арқылы жұмбақ етілген затты табу шарты қойылады. Ауыз әдебиетінің бұл жанры балаларды, жастарды тапқырлыққа, сезімталдыққа, байқағыштыққа баулиды, тәрбиелейді. Айталық, «Тақия толған сөк, ертеңісі дым да жоқ» (Жұлдыз), «Жабық астында жарты күлше» (Ай), «Зер, зер, зер кілем, көтерейін десем зор кілем» (Жер), «Жылт-жылт еткен, жырадан өткен» (Су), «Кішкене ғана тостаған, көтеріп мені тастаған» (Үзенгі), «Алдын айпар, жанын жайпар» (Шалғы), т.б.

Бұлармен бірге халық әдебиетінің ең бір құнарлы, бай саласы ертегілер екені мәлім. Ертегі: а) қиял-ғажайып, ә) хайуанаттар туралы, б) тұрмыс-салттық болып бөлінеді, қазақ ертегілері де батырлар жыры сияқты бір ғасырдың емес, өте көне дәуірден бері халықтың рухани азығы болып келе жатқан әдеби мұра. Оны өткінші дәуірлер қоспасынан аршып қараса, қиял-ғажайып ертегілерінің сонау қола дәуірі, әуелгі темір дәуірі – сақ-массагет, үйсін, қаңлы, ғұн тайпалары кезінде шығып, аңшылық, бақташылық тіршілік қамын баяндайтын туынды болғаны көрінеді. «Ер Төстік», «Жыланқатын», «Қара мерген», «Керқұла атты Кендебай», «Жезтырнақ пері», «Күн астындағы Күнікей», т.б. ертегілер ерте дүние адамдарының көзқарасын, тұрмысын, наным-сенімін, табиғатпен күресін, ақыл-айласын баяндайды.

Хайуанаттар туралы ертегілер көбіне балаларға арналып шығарылатын болған. Бұл ертегілерде ең біріншіден, хайуанаттардың

болмысын таныстыру, екіншіден, хайуанаттардың іс-әрекеті (түлкінің қулығы, аюдың дөрекілігі, қасқырдың ашкөз, қомағайлығы, қойдың момындығы, т.б.) арқылы балаға адамдар арасында да сондай мінез-қылықты типтердің болатынын көрсету. Баланы болашаққа тартыс, қайшылығы көп қоғам додасына әзірлеу мақсаты қойылған. «Түлкі, түйе, қасқыр, арыстан», «Түлкі мен арыстан», «Қотыр торғай», «Бақа мен үйректер», «Тырна мен түлкі», тағы басқаларда халық тұрмысының алуан жақтары хайуанаттар тіршілігіне шендестіріле суреттеледі.

Қазақ ауыз әдебиетінде тұрмыс-салттық ертегілер мен аңыз-әңгімелер де едәуір. «Алдаркөсе», «Асан қайғы», «Аязби», «Толыбай сыншы» қатарлылары тарихта бір кезде болған адамдарға байланысты баяндалады. Айталық, «Ханның кесір қызы мен тазша», «Жаманқұл мен Қарабай», «Хан мен Ахмет», т.б. көшпелілер өмірінің қиял-ғажапсыз, жай болмысын суреттейтін ертегілер екені айқын.

Халықтың рухани-мәдени өміріндегі ең бір аяулы, ең бір ардақты өнердің бірі – шешендік өнер. Осынау қасиетті өнердің туын асқақтата желбіреткен жүйрік ойлы, тапқыр тілді, сұңқар үнді ділмар шешен-билер қазақ сахарасында темірдей берік тәртіптің, имандылықтың, ізгіліктің қанат жаюына ықпал етті.

Сандаған ғасырлар мен замандарды шолар болсақ, сонау Шыңғыс хан тұсында жасаған Майқы би Төбейұлынан (1105-1225 жылдар шамасы) бастап, ойымызға Аяз би Жаманұлы (XI-XII ғғ.), Мөңке би (1207-1259), Едіге би (1354-1419), Бәйдібек би (1356-1419 жылдар шамасы), Өз-Жәнібек (1406-1473), Жиренше шешен, Шоған би (1584-1642), Әнет би (1626-1723), Қадырғали би (1530-1605), Досай, Балпақ, Есей, Бекболат, Тайжан, Тоқсан, Жанкісі, Ақтайлақ, Бөлтірік, Сары, Сырлыбек, Қарауыл Қонай би, Мәтжан, Бапан, Шоң, Байдалы, Қараменде, Зілқара, Алшынбай, Жанқұтты, Байкөкше, Бала би, Ноғайбай, Бөгембай батырдың ұрпақтары Саққұлақ пен Бапан сияқты «талғанда тіреу, сасқанда сүйеу» болған шешен-билер

есімдері оралады. Олар қазақ жерінде әділдіктің салтанат құруына һәм қиянат-зұлымдықтың арам шөптей қаптап кетуіне қарсы ұшан-теңіз қажыр-қайрат жұмсаған. Кеменгерлікке, кісілікке құрылған билік шешімдері ел жадында.

Сонымен, қазақ халқының ауыз әдебиеті дегеніміз – шығу тегін ғұн, сақ, үйсін дәуірлерінен бастайтын, түркі және монғол үстемдігі кезінің идеологиясы ықпалында болған, ХІҮ-ХҮІІІ ғасырларда ерекше мазмұн, сипатына ие болған рухани мұра.

Негізгі терминдер мен ұғымдар

Қазақ ауыз әдебиетінің жанрлары
Жырышылар, жыраулар, ақындар, шешендер, ертекшілер
Батырлар жырлары
Ноғайлы заманының жыраулары
Тұрмыс-салтқа байланысты шығармалар
Мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар
Шешендік өнер

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Қазақ ауыз әдебиетінің қандай жанрларын білесіз?
2. Лиро-эпостық жырларға қандай жырлар жатады?
3. Мақалдардың мәтелдерден қандай айырмашылығы бар? Мысал келтіріңіз.
4. Қазақ халқының атышулы шешендері туралы әңгімелеңіз.
5. Қазақтың қандай батырлар жырларын білесіз?

IX. Жаңа кезеңдегі қазақ мәдениетінің рухани-идеологиялық негіздері

ХҮІІІ ғасырдың ІІ-жартысынан бастап қазақ жерін Ресей империясының отарлау үрдісі басталды. Бұл кезең ислам өркениетінің құлдырауы мен көшпелілік құндылықтардың дағдарысымен тұспа-тұс келді. Бұрын қазақ даласында жұмыс істеген мұсылмандық “қадим” мектептері ғылым мен білімге ұмтылған халықтың талабын қанағаттандыра алмады. Себебі “қадим” мектептерінде оқу қазақтар үшін түсініксіз араб тілінде жүргізілді. Шала сауатты молдалар мектептегі оқуды 4 жыл бойы шәкірттерге құрғақ жаттау әдісімен жүргізді. Осындай жағдайды шебер пайдаланған орыстың отарлық үкіметі қазақ далаларында ХҮІІІ ғасырдан бастап орыс тілінде білім беретін азаматтық мектептерді аша бастады. Ондағы мақсаты-қазақ елін отарлауды күшейту үшін қажетті ұсақ шенеуліктерді, тілмаштарды дайындау болатын. Дегенмен, ғасырлар бойы қалыптасқан діни жүйенің өзіне тән құндылықтары мен артықшылықтары болғанын жоққа шығаруға болмайды.

Діни мектептер мен медреселерде құран қағидалары мен қатар, шығыс ойшылары мен ақындарының шығармалары терең оқытылды. Қазақ даласының ұлы ойшылары Әл-Фараби, Ж.Баласұғын, М.Қашқари, А.Игүнеки және басқалары медресе түлектері болатын. Қазақ халқының ХІХ ғасырда өмір сүрген Т.Ізтелеуов, Ш.Жәңгіров, Ж.Ж.Көпеев, Ғ.Қараш және басқа ағартушылары, ойшылдары имандылық, ізгілік, парасаттылық мәселелерін насихаттады. Мысалы, Ғ.Қараштың “Ойға келген пікірлерім”, “Өркен”, “Көксілдер” т.б. еңбектерінде адамгершілік, ел бірлігі, мұғалім тұлғасы т.б. мәселелер қозғалды.

Ұлы Абайдың өзі де алғашқы сауатын ауыл молдасынан ашқаннан кейін, шығыстың озық үлгілік білімін 3 жыл бойы Семей қаласында “Ахмет-Риза” медресесінде алған еді. Абай медресе қабырғасында оқып жүргенде,

шығыстың ұлы ақындары Ә.Фердауси, Ә.Науаи, Саади т.б. шығармаларымен танысқан.

Алайда дәстүрлі діни білімнің жағымсыз жақтары да болды. “Қадым” мектептерінің оқу мазмұнында догматизм мен схоластика басым болды. Мұсылман ағартушылары зайырлы білімді медреселерге енгізуге қарсылық білдіріп, ескілікті көкседі. Бірақ уақыттың бір жерде тұрмайтыны сияқты, еуропалық білім де қазақ жеріне ХҮІІІ ғасырдың алдынан бастап ене бастады.

1786 жылы Омбы қаласында Азияттық мектеп, 1789 жылы Орынбор қаласында үкіметтік мектеп ашылды. Бұл оқу орындары қазақ балаларын тілмәштік, песірлік мамандықтарға үйретті.

Мектеп оқушылары орыс тілін, математиканы, географияны, әлемдік тілдерді, сондай-ақ ислам діндерін оқып үйренді.

Қазақ жеріндегі келесі азаматтық мектеп 1841 жылы Бөкей ордасында Жәңгір ханның өз қаражатына ашылды. Ағарту ісінде патша өкіметі қазақтарды христиандандыру бағытын ұстанды. Оны белгілі миссионер-ағартушылар Н.И.Ильминский, А.Е.Алекторов, Н.П.Остроумовтар жүргізді. Н.Ильминский және оның жақтастары қазақтарды орыстандыру саясатын айлакерлікпен, жергілікті халықтың салт-дәстүрлерін ескере отырып, “түсінікпен” жүргізуге тырысты. Ағарту саласында патша шенеуніктері орыс-қазақ (түземділік) учаскелік мектептер жүйесін құрды, қазақ- араб әліпбиін жойып, оның орнына кириллицаны енгізді. ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Қырымда, Поволжьеде қалыптасқан И. Гаспринскийдің “жаңа әдістік” жәдид мектептерін Қазақстанға жібермеуге тырысты. Себебі, жәдид мектептерінде дін қағидаларымен қатар, жекеленген ғылыми білімдер берілді. Патша үкіметі осы мектептердің мұсылман халықтарына білім беру бағытындағы игі ықпалынан қорқып, қарсы шаралар қолданып бақты.

Қазақстан Ресей империясына қосылғаннан кейін, өлкені ғылыми тұрғыдан зерттеу ісіне кең құлаш жайды.

Орыс ғалымдары геологиялық, климаттық карталарды, сондай-ақ Каспий және Арал теңіздерінің карталарын жасады. ХҮІІІ ғасырда Қазақстанды зерттеген ғалымдардың арасынан қазақ халқының тұрмысын, тарихын өз шығармаларында дәл, толық суреттей білген П.И.Рычковты ерекше атауға болады. 18 ғасырда қазақ өлкесін П.С.Паллас, В.Гладышев, И.Муравин, К.Миллер, М.Арапов, И.Кириллов, И.Ураков, т.б. зерттеді. ХІХ ғасырдың ортасында Қазақстанға аса ірі экспедицияларды Е.П.Ковалевский, Н.А.Северцев, В.П.Васильев, Н.В.Халыков, Г.И.Даниловский, М.Поспелов, В.И.Даль басқарды. Бұл саяхатшылар Қазақстанның табиғатын, халқының мәдениетін, тұрмысын зерттеп, географиялық түсірулермен және картографиялармен айналысты, өлкенің экономикалық жағдайын барлады.

1833 жылы А.С.Пушкин Пугачев қозғалысы болған жерлермен жүріп өтті. Ол қазақ ауылдарында болып, оның тұрғындарымен, тұрмысымен танысты.

Сол жылы ақын қазақ дастаны “Қозы-Көрпеш және Баян сұлуды” жазып алады. А.С.Пушкиннің ықпалымен бірқатар орыс ақын-жазушылары, олардың ішінде көрнекті жазушы-этнограф В.И.Даль Қазақстанға саяхат жасады. В.И.Даль - қазақтар өмірін суреттейтін “Бекей және Мәулена” повесінің авторы. Бұл бағытта П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, А.И.Левшин, А.Алекторов, Харузин, Мушкетов т.б. ғалымдар көп еңбек сіңірді. Қазақ халқының тілін, ауыз әдебиетін зерттеу ісінде көрнекті шығыс зерттеушілері А.Диваевтың, В.В.Радловтың (1837-1918 ж.ж.) ролі зор болды. Қазақстанда 1847 жылдан 1857 жылға дейін украин ақыны Т.Г.Шевченко айдауда болды. Оның “Қазақ жанұясы”, “Ат үстіндегі қазақ”, “Қазақ қызы-Катя”, “Байғұстар” суреттері сол кездегі қазақ өмірінің шынайы бейнесін берді.

Қазақстанның мәдениет тарихы мен қоғамдық өмірін зерттеуде құрметті орын қазақтың көрнекті ғалымы, этнографы Шоқан Шыңғысұлы

Уәлихановқа (1835-1865ж.ж.) тиесілі. Қазақтың ұлы ғалымы Ш.Уәлихановтың өлке тарихын, этнографиясын көрнекті зерттеуші ретінде қалыптасуына орыс зиялы қауымның ықпалы мол болды. Ол Ф.М.Достоевскиймен, Т.П.Семеновпен, А.Н.Майковпен және басқалармен достық қарым-қатынаста болды.

Ғалым өзінің ғылыми зерттеулері нәтижесінде “Абылай”, “Манас”, “Ыстықкөл сапарының күнделігі”, “Қырғыздар туралы жазбалар”, “Қытай империясының батыс шет аймағы және Құлжа қаласы”, “Алтышардың немесе Қытайдың Нан Лу провинциясының шығыстық алты қаласының жағдайы туралы” атты әйгілі шығармаларын жазып қалдырды.

Негізгі терминдер мен ұжымдар.

Ислам өркениетінің құлдырауы.

“Қадим” мектептері

Азаматтық мектептер

Ислам дінінің артықшылықтары және жаңа заман талабымен қайшылықтары.

Қазақ өлкесін зерттеушілер

Ш.Уәлиханов-қазақ елінің тарихын, этнографиясын зерттеуші.

Сұрақтар мен тапсырмалар.

1. Патшалық Ресей әкімшілігі Қазақстанда халық ағарту саласын дамытуда қандай мақсаттарды көздеді?
2. Мұсылман мектептері оқуының қандай ерекшеліктері болды?
3. Ресей империясы Қазақстанда қандай ғылыми зерттеулер жүргізді және ол зерттеулер арқылы қандай мақсаттар көзделді?
4. Қазақстанда ғылыми зерттеулер жүргізген орыс ғалымдарының еңбегіне сипаттама беріңіз,
5. Ш.Уәлиханов қандай ғылым салалары бойынша еңбек етіп, қандай нәтижелерге жетті?

X. Отарлық кезеңдегі әдеби ақындық мұра

ХУІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанды отарлау саясаты бұрынғыдан бетер күшейе түсті. Қазақ жерінің ұлы өзендері Жайық, Есіл, Ертіс, Тобыл т.б. бойына әскери бекіністер, қалалар салынып, жайылымдар көшпелілерден тартып алынды. Өлкені қоныстанушылардың саны жыл сайын өсе берді. Патша үкіметінің осы іспеттес зорлық-зомбылық шараларына наразылық қазақ елінің ақын-жазушыларының шығармаларынан көрініс тапты. Бұл кезеңде халықты азаттық күреске шақырған М.Өтемісұлымен қатар, бұрынғы “алтын ғасырды” көксеген ақын-жыраулар тобы қалыптасты. Ақын-жыраулардың бір бөлігі өз шығармаларында ұлттық құндылықтарды, көшпелілер идеалын, шариғатты, хандар мен батырларды дәріптеп, отаршылдық саясатты айыптады. Бұл ақын-жыраулар кеңестік дәуірде «зар-заман» ақындары қатарына жатқызылды.

ХІХ ғасырда Мұрат, Шернияз, Нысанбай, Жанак, Шөже, Сүйінбай, Орынбай, Нармамбет, Жамбыл, Дулат, Шортанбай, Әбубәкір, Кердері, Майлықожа, Ұлбике, Сара, Рысжан, Тәбия, Балзия, Айсұлу, Ақбала, Ажар т.б. ақын-жыраулар өмір сүріп, арттарына мол әдеби мұра қалдырды.

Дауылпаз ақын Махамбеттің шығармашылығы бастан-аяқ 1836-1838 жылдардағы Кіші жүз қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісіне арналған. Ақын шығармаларында ереуіл батырларының өжеттігі, Исатай басшының қайсарлығы жырланды. Ақын «Ұлы арман» деген өлеңінде көтеріліс туын қайта көтеріп, жауға қарсы күш көрсетер күнді аңсайды. Халықтың арнамысын оятып, оларды түгел көтеріліске үндеп, жаудан кек алуды алға қояды. “Әрайна”, “Мұнайма”, “Нарын” деген өлеңдерінде де ақынның осы мақсаты айқын сезіледі. Махамбет поэзиясы ХІХ ғасыр әдебиеті қорына өзіндік жаңа леп пен тың идея қосқан жаңашылдығымен құнды. Ақынның бітім тұлға-тұрпаты, ісі, сөзі-бәрі ерліктің мәңгі символы деуге болады.

Мұрат жезтаңдай шешен-жырау, төкпе ақын. Ол 1843 жылы Атырау облысының Қарабау елді-мекенінде туып, 1906 жылы қайтыс болды.

Ерекше талантты айтыс ақыны бола тұрып, Мұрат көркемдігі, кең тыныстығы, бай мазмұндылығы жөнінен теңдесі жоқ “Үш қиян”, “Қазтуған”, “Сарыарқа”, “Қарасай-Қази” жырларын шығарды. Мұрат шежіре – тарихқа жетік, өткен ғасырлардағы жыраулар мен батырлар жырларын жатқа білген.

Қазақстанның Батыс өлкесінің өткен-кеткені, жер-су мекені, атақты адамдары, тілінен бал тамған сөз иелері, ел қорғаған батырлары, баймырзалары, шешен-жыраулары - оның толғауларының алтын арқауы. Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған, Шалғез, Жиенбет, Доспамбет, Махамбет, Шернияз т.б. жыраулардың шығармалары бізге Мұраттың айтуымен жеткен. Ноғайлы заманы ауыз әдебиетінің інжу-маржандары “Едіге”, “Қырымның қырық батыры” жырларын Мұрат ақын кезінде маңғыстаулық Мұрын жырауға бала кезінде үйретіп, сол арқылы бұл шығармалар біздің заманымызға жеткені белгілі.

Мұрат өлеңін жадында сақтап жеткізген Ығылман Шөреков ақын туралы былай деп жырлаған екен:

*Қадырбай, даңғыл Мұрат, Қуан өткен,
Жел сөзін тілден шыққан дуалы еткен,
Бәрінен қылсаң пікір, ажал жүйрік,
Түбінде дем алдырмай қуа жеткен.
Мұрекем-көл дария еді көзін алған,
Шашылып өзі өлсе де сөзі қалған.
Болса да сан азамат, самсаған қол
Бәйгені жүйрік еді озып алған!*

Орынбай-қазақтың атышулы ақындарының бірі. Ол көп ақындармен айтысады. Олардың ішінде Шортанбай, Шөже, Дана, Арыстан, Серәлі, Ақан сері сияқты ірі тұлғалар да бар. Орынбайдың әсіресе, Серәлімен айтысы ерекше. Бұл айтыста отарлық кезеңдегі қазақ елінің теңсіздігі сөз болады.

Ақын үстем тап өкілдерінің озбырлығын, алдымен қожалар өмірін әшкерелейді.

Шортанбай - XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихынан елеулі орын алатын, өзіндік сөз өрнегі бар ақын.

Шортанбай шығармаларының лейтмотиві - заман, қоғам, халық тұрмысы, ел өмірі, жер, қоныс қысымы, отаршылар мен жергілікті әкімдердің озбырлығы, жаңа қарым-қатынастан туындаған тонаудың жаңа түрлері, сатқын ел билеушілер, бұзақы топтар, т.б.

Шортанбайдың қатты сынына ұшырағандардың ішінде құдай жолына қызмет етіп жүрген қожа, молдалар да бар.

Асылың азған заманда

Қожа - молда көбейер, - деп шенейді.

Сүйінбай шығармаларын үш салаға жатқызуға болады. Олар: толғаулар, арнаулар, айтыстар.

Бірінші саласына ақынның жиырма шақты толғау-жырлары жатады. Оның мазмұны шет жұрттық басқыншыларға қарсы қол бастаған қазақ батырларының ерліктерін жырлау, өмір сырларын ақтарып, дүние-әлем, бақ-дәулет, талап-талғам өзгерістерін толғау.

Сүйінбай - халық батырларын үлгі етіп, қаһармандық жырлар толғаған эпик ақын. Сұраншы, Саурық, Сыпатай, Тотан, Бөлтірік, Жабай, Өтеген батырлар туралы жырлар шығарған.

Сүйінбай өз тұстастары Қабан, Жанақ, Түбек, Шөже, Қантарбай, Тезекбай, Қапаған және т.б. ақындармен кездесіп, айтысады. Сүйінбай ақындық өнердегі Жамбылдың ұстазы болды.

Майлықожаның кейбір толғаулары баспа бетін ерте көрген. 1883 жылы Ташкент қаласында басылған “Қырғыз христоматиясы” атты жинақта Майлықожаның бірнеше ұзақ толғаулары басылды. Олар - “Райымқұлға”, “Қасқыр”, “Ноғай мырзаға”, “Үш жігіт” деп аталды. “Ақынның анық жүйрігі” атты толғауында өнер шеберлеріне айқын талап қояды, өлең

сөздерінің орынды орналасуы, яғни, өлең құрлысы әрбір ақынның ерекше ескерер шеберлік құралы екені ескертіледі. Майлықожа өлеңдерінен ақындық өнердің барлық сыр-сипатын көруге болады. Ол қазақ ақындарын “жақсы ақын”, “жаман ақын” деп екіге бөледі де, олардың әрқайсысының образын жасайды.

Сайып келгенде, кеңестік идеологияның пәрменімен «зар-заман ақындары» атағын иеленген ақын-жыраулар өз шығармашылығымен қазақ әдебиетін байытып, ақын-жазушылардың кейінгі буынына үлгі-өнеге болды, олардың қалыптасуына игі ықпал етті.

Бұл кезеңдегі ауыз әдебиеті дамуының бір ерекшелігі-қазақ арасына шығыс елдерінің қиссалары, дастандары “Салсал”, “Зарқұм”, “Сейфул-Мәлік”, “Харон Рашид”, “Шахнама”, “Ләлі-Мәжнүн”, “Фархад-Шырын”, “Тахир-Зухра”, және т.б. тарай бастады.

Бұл дастандар Орынбор, Уфа, Троицк, Астрахан, Орал, Қазан, Санкт-Петербург қалаларында басылып шықты. Шығыс қиссалары мен қазақтың батырлар жырларын, лиро-эпостық жырларын, ғашықтық дастандарын ел арасында қатарынан бірнеше күн жырлайтын, жұрттың бәрін елітіп, өз ауыздарына қарататын көрнекті жыршылардың тұтас буыны өсіп жетілді. Бұл халықтың рухани жағынан өсуіне игі ықпалын тигізді.

Негізгі ұғымдар мен терминдер

*Кітаби ақындар мен «зар-заман ақындары»
Махамбет Өтемісұлы шығармашылығы-азаттық үшін күрес жыры
Мұрат, Шернияз, Нысанбай, Шөже, Сүйінбай, Орынбай, Шортанбай, Майлықожа
және басқа ақындар поэзиясы.*

Шығыстың қиссалары мен дастандары.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. *Махамбет поэзиясының тақырыбын қандай мәселелер құрайды?*
2. *Мұрат ақынның қандай шығармаларын білесіз?*
3. *Сүйінбай шығармашылығы қандай салалардан тұрады?*
4. *Майлықожа ақындық өнерге қандай талаптар қойды?*
5. *Қазақ арасына қандай Шығыс дастандары мен қиссалары тарады?*

XI. Қазақ халқының музыка өнері

Музыкалық мәдениеттің ауызша қолданылуы, сондай-ақ көшпелі халықтың жанұялық және ауылдық тұрмысының орнықты дәстүрлері музыкалық мәдениет қайраткерлерінің бірнеше кәсіби-халықтық типтерінің қалыптасуына мүмкіндік берді. Олар-ақын, жыршы немесе жырау, әнші және өлеңші, күйші, ертекті, сықаққой және т.б. болды.

Халықтың музыкалық шығармашылығы туралы мәліметтер біздерге Қазақстанда болған саяхатшылардың жазбалары, есептері арқылы немесе Ресей ғылым академиясы ғалымдары мен профессорларының хабарлары арқылы жетті. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда қазақ даласында болып, қазақ халқының тұрмысын, әдет-ғұрпын және музыкалық мұрасын зерттеуші ғалымдар арасынан И.Т.Георгиді, И.Т.Андреевті, А.И.Левшинді, А.Голубевті, А.Е.Алекторовты, А.Эйхгорнды, Ш.Уәлихановты ерекше атаған жөн.

“Орталық Азия халықтарының әндері мен құралдары” атты еңбекте Оңтүстік қазақтарының музыкалық өнері мен музыкалық құралдары жөнінде Август Эйхгорн бірқатар құнды қорытындылар жасады. Осы еңбектің “Қырғыздың (қазақтың) музыкалық құралдары” бөлімінде Эйхгорн домбыра, қобыз, сыбызғы құралдарына жеткілікті сипаттама берді. Сонымен қатар Эйхгорн қазақтар арасында кең тараған айтыс өнері туралы қызығалықты түрде жазып қалдырды. Қыз бен жігіт махаббат туралы айтысқанда, өз куплеттерін бірінен соң бірі әнге қосып айтқан.

Қазақ музыкасын революцияға дейін зерттеушілер, өз еңбектерінде фольклордың таралуы туралы хабарлағанымен, халықтың өнер қайраткерлері туралы аз жазды. Шындығында, тек ХІХ ғасырда қазақтың аса көрнекті композиторлары, әншілері, күйшілері Құрманғазы Сағырбаев (1806-1881), Дәулеткерей Шығаев (1820-1887), Ыхлас Дүкенов(1813-1916), Тәттімбет Қазанғапов (1817-1862), Біржан Қожағұлов (1832-1894), Сармалай

(1835-1885), Жаяу Муса Байжанов (1835-1929), Абай Құнанбаев (1845-1904), Мұхит Мералиев (1847-1918), Ақан Сері Қорамс ауылы (1843-1913) және басқалары өмір сүріп, өздерінің өшпес шығармаларын шығарған еді. Оның себебін өнер зерттеушілеріне халық композиторларымен тікелей кездесудің сәті түсе бергенімен, қазақ жерінің аса кеңдігімен, сол кездегі экономикалық, саяси және мәдени байланыстардың нашар дамығандығымен түсіндіруге болады. Дегенмен, сирек те болса өнер зерттеушілері халық музыканттарымен кездесу сәттерінен алған өз әсерлерін жазып қалдырған. Осындай жазбалардың арасында орыс журналисті Н.Ф.Савичевтің қазақтың ұлы композиторы Құрманғазы Сағырбаевпен кездесу туралы материалы ерекше назар аударалық құнды дерек болып табылады.

Н.Ф.Савичев Құрманғазыны 1868 жылы көріп тыңдаған. Ол композитор өнерінен алған өзінің әсерін “Сағырбаев-өте сирек кездесетін музыкалық жан, егер ол европалық білім алса, музыкалық дүниенің бірінші жарық жұлдызы болар еді”, - деп жазды.

Қазақтың халық әншілерінің шеберлігі туралы француз ғалымдары Капо және Бонвало өздерінің 1881 жылы жарық көрген “Қырғыз трубадуры” мақаласында былай деп жазды: “Бұл қырғыз өзінің далалық костюмінде, үй ішіне түскен көмескі жарықта нағыз сері болып көрінеді. Оның ишараттары емін-еркін және ақсүйектік, мәнері жұмсақ, сырт бейнесі әдемі. Ол кіре беріске малдасын құрып отырып алды да, құралының күйін түсірді. Содан кейін өз домбырасының қостауымен жоғары дауыста әнін шырқай жөнелді. Ол өз әнінде ауқатты сұлу қыздың кедей жігітіне деген ыстық махаббатын жырлады. Ыдырысқұл-нағыз артист, өз өнерінде тамаша шеберлікке қол жеткізген. Неге таң қаларыңды білмейсің: музыкалық құралда шебер ойнағанына ма, немесе салған әніне ме?”. Соңында авторлар Ыдырысқұл сияқты тенордың Европаның кез-келген опера театрының мақтанышы бола алатыны және театрдың даңқын шығара алатыны туралы жазды.

Қазақтың музыка өнерінің дамуы туралы мәліметтер белгілі орыс зерттеушілері Ф.А.Щербинаның, В.Г.Короленконың, А.Е.Алекторовтың, А.А.Ивановскийдің еңбектерінен көрініс тапты.

Қазақтың халық музыкасын зерттеу ісіне орыстың белгілі музыкалық қоғам қайраткері, сыншысы және композиторы А.В.Затаевич (1869-1936) аса зор еңбек сіңірді. Ол бастырған екі томдық –“Қазақ халқының 1000 әні” және “Қазақтың 500 әні мен күйі” совет фольклористикасындағы іргелі еңбектер болды. Затаевич қазақ музыка тарихында бірінші болып аса көрнекті халық композиторлары Абай Құнанбаевқа, Құрманғазы Сағырбаевқа, Жаяу Муса Байжановқа, Біржан сал Қожағұловқа, Ақан сері Қорамс аулына, Мұхит Мералиевке, Дәулеткерей Шығаевқа, Ыбырай Сандыбаевқа толық мінездеме берді. Мұхит Мералиев әндерінің кең тыныстылығына, әдемі әуезіне тәнті болған композитор, оның “Айнамкөз” әні туралы “бұл ән-тек қазақтың кең даласында туатын ән, басқа жерге сыймайды”, -деп баға берді.

Затаевичтің аса көрнекті орындаушыларға берген мінездемелерінің музыка тарихын оқып-үйрену үшін маңызы зор. Олар-әншілер Әміре Қашаубаев, Ғаббас Айтпаев, Қали Байжанов, Ерғали Алдоңғаров, Майра Шаусутдинова; домбырашылар – Науша, Махамбет Бөкейхановтар және Ғұбайдолла Мухитов, Ғанбар Медетов және басқалары болатын. Өзінің барлық 2000-ның үстінде тұратын бай музыкалық коллекциясын Затаевич 500-ге жуық хабаршылардың көмегімен жинақтады. А.В.Затаевичтің қазақтың халықтық музыкасын жинақтап, бастырудағы жанқиярлық еңбегі музыкалық, ғылыми және әдеби қоғам арасында орасан зор қызығушылық туғызды.

Көрнекті совет жазушысы А.М.Горький бұл жөнінде: “Міне, менің алдымда “Қазақтың 1000 әні” жинағы жатыр. Олар нотаға түсірілген, олардың аса ерекше әуендері – болашақ Моцарттарға, Бетховендерге,

Шопендерге, Мусорскийлерге және Григтерге таптырмайтын бай материал” деп жазды.

Затаевич еңбектері аса көрнекті француз жазушысы, музыка зерттеушісі және қоғам қайраткері Ромен Роланның назарына ілікті. 1926 жылы Затаевич Р.Ролланға өзінің шығарған “Қазақтың 1000 әні” жинағын жібереді. Көп кешікпей Затаевич Ролланның жауап хатын алды. Онда Р.Роллан: “Ең алдымен, мен сіздің алабөтен энергиямен осынау бастаған тамаша ісіңізді, адам айтқысыз қиын аштық, эпидемия жағдайында аяқтан шыққаныңызға тәнті болғанымды білдіргім келеді. Сіздің маған жіберген “Қазақ халқының 1000 әні” атты еңбегіңіз менің туған күніме арналған ең тамаша сыйлық болды.”,-деп жазды.

2500 ән мен күйлерді жазып алған Затаевичтің ісін қазақстандық фольклоршылар Д.Д.Мацуцин мен И.В.Коцык жалғастырды. 30 жылдары қазақ музыкасын зерттеуге Б.Г.Ерзакович және Алматы музыкалық-драматикалық техникумы ғылыми-зерттеу кабинетінің қызметкерлері А.К.Жұбанов пен Е.Г.Брусиловский құлшына кірісіп, көп шаруа бітірді.

Халық музыкасын оқып-үйреніп, нотаға түсіру жұмыстары, әсіресе Алматы мемлекеттік консерваториясын ұйымдастырғаннан кейін (1944) және 1946 жылы Қазақ ССР-ы Ғылым Академиясы құрылғаннан кейін кең құлаш жайды. Аталған ғылым ордалары жыл сайын Қазақстанның түкпір-түкпіріне бірнеше рет ғылыми-экспедициялар жіберіп, халық музыкасын нотаға түсірді. Экспедиция мүшелері Қазақ ССР-нің барлық облыстарында, Өзбек ССР-нің қазақтар тұратын облыстарында, Ресейдің Таулы Алтай облысында, Астрахан, Омбы, Орынбор облыстарында және Қарақалпақстанда болып, 1980 жылға дейінгі аралықта 10000-ға жуық ән мен күйді нотаға түсірді.

Қазақтың халық музыкасын зерттеуге және насихаттауға Қазақ ССР-ы Ғылым Академиясының академигі, өнертану докторы, профессор А.К.Жұбанов (1906-1968) зор үлес қосты. 1945 жылы Қазақстан ғылым

академиясының бірінші президенті Қ.И.Сатпаевтың ұсынысымен А.Қ.Жұбанов ғылым академиясы жанынан өнертану Секторын құрды.

Сектордың Жұбанов басқарған музыка бөлімінің негізгі бағыты қазақтың халық музыкасын және оны құрушылары мен орындаушыларының шығармашылығын зерттеу болды. Жұбанов 1000 ән мен күйді жазып алды және аса көрнекті екі күйші – композиторлар Құрманғазы мен Дәулеткерей шығармаларын өзінің түсініктемелерімен басып шығарды. Жұбанов зерттеушінің алғашқы тырнақалды еңбегі 1936 жылы басылып шыққан “Қазақ халық композиторы-Құрманғазы” очеркі болды. Бұнда зерттеуші қазақтың халық композиторы шығармашылығына терең талдау жасап, оның күйлерінің идеялық мазмұнын, әлеуметтік мәнін ашып, композитордың аспаптық музыканы дамытудағы аса көрнекті рөлін ашып берді.

А.Қ.Жұбанов халықтың кәсіби-композиторлары шығармашылығын зерттеуді жалғастыра отырып, 1942 жылы “Қазақ композиторларының өмірі және шығармашылығы” атты кітабын бастырып шығарды. Бұл ХІХ ғасырда өмір сүріп, шығармалары музыкалық классикаға айналған бір топ халық композиторларының үлкен тобының шығармашылығын қорытындылаудың алғашқы талпынысы еді.

1958 жылы аса көрнекті музыка зерттеушісінің қаламынан “Ғасырлар пернесі” атты жаңа кітап басылып шықты. Кітап халықтың күйші композиторлары Құрманғазы, Дәулеткерей, Дина, Сейтек, Тәттімбет, Қазанғап, Бәйсерке, Абыл, Ықылас, Сармалай шығармашылығы туралы 10 монографиялық очерктерден тұрады. 1967 жылы А.Қ.Жұбановтың келесі монографиялық зерттеуі “Замана бұлбұлдары” жарық көрді. Бұл зерттеуде А.Қ.Жұбанов қазақ халқының аса көрнекті әнші композиторлары Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Абай, Балуан Шолақ, Жаяу Муа, Ыбырай, Құлтума, Сары, Майра, Естай, Әсет, Нартай, Кенен өмірі мен шығармашылығы туралы 15 очеркпен қатар, 9 очеркте аса көрнекті әнші орындаушылар Әміре Қашаубаев, Қали Байжанов, Қасым Бабақов, Темірболат Арғынбаев,

Жүсіпбек Елебеков, Қуан Лекеров, Манарбек Ержанов, Ғарифолла Құрманғалиев, Әли Құрмановтардың қайталанбас өнерлеріне терең мазмұнды сипаттама берді.

Халық музыкасының бағалы басылымына З.Жанұзақова құрастырған “Қазақ халқының аспап музыкасы” жинағы жатады. Домбыра, қобыз және сыбызғыға арналған алғашқы бұл еңбекке А.Жұбанов, Ж.Қаламбаев, З.Қоспақов және З.Жанұзақова жазып алған 87 күй енді.

Шағын кіріспе мақалада З.Жанұзақова аспаптары туралы, олардың түрлері, бұрауының түсірілуі, ойнау техникасы туралы қызықты мәліметтерді келтіре отырып, күйлердің тақырыптық мазмұнының сан алуандылығынан хабар береді. “Оларда,-дейді Жанұзақова – адам сезімі мен толқынысының аса нәзік нюанстары беріледі: бала туғанына байланысты қуаныш та, жақын адамынан айрылуына байланысты қайғы да, сүймейтін адамға күйеуге берілген қыздың мұңы да, айырылысу сағынышы да, табиғат сұлулығына сүйсінуден туындаған музыкалық портрет те кездеседі”.

Қазақтың музыкалық фольклорын зерттеу ісіне П.В.Аравин көп еңбек сіңірді. Алматы, Орынбор, Астрахань, Ленинград және Москва архивтері материалдарының негізінде, ол аса көрнекті халық композиторы Дәулеткерей Шығабайұлының шығармашылығы жан-жақты талданған монография жазды. Композитордың аспаптық классиканың алтын қорына енген бірқатар белгілі күйлерін талдай отырып, автор Дәулеткерейдің патриот және гуманист ретіндегі шығармашылық бейнесін ашып берді.

Қазақтың халық музыкалық аспаптарын оқып-үйрену және қалпына келтіру, сондай-ақ оларды фольклорлық-этнографиялық ансамбльдерге, оркестрлерге пайдалану ісіне Құрманғазы мемлекеттік консерваториясының профессоры Б.Сарыбаев өлшеусіз үлес қосты. Ғалым археологиялық қазбаларды, мұрағаттық құжаттарды, ғылыми еңбектерді зерттеудің нәтижесінде 30-дың үстінде халықтың көне музыкалық аспаптарын іздеп тапты. Бұл жұмыс өнертанушының 1978 жылы жарық көрген “Қазақтың

халық аспаптары” атты монографиялық еңбегінде қорытындыланды. Соңғы жылдары халық музыкасын зерттеу ісінде Құрманғазы атындағы мемлекеттік консерваторияның профессоры Қ.Ахмедияров, доцент К.Сахарбаевалар жемісті еңбек етіп жүр.

Негізгі ұғымдар мен терминдер

*Халық өнерінің қайраткерлері – жырышылар, жыраулар, әншілер, музыканттар
Қазақ өнерін зерттеушілер.
«Қазақтың 1000 әні», «Қазақтың 500 ән-күйі».
А.Жұбанов, П.Аравин, Е.Брусиловский және басқа зерттеушілер*

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. Қазақтың музыкалық фольклорын Қазақ төңкерісіне дейін зерттеуге кімдер үлес қосты?*
- 2. А.В. Затаевичтің қандай еңбектерін білесіз?*
- 3. А.Жұбановтың қазақтың музыкалық өнерін зерттеуге байланысты қандай еңбектерін білесіз?*
- 4. Қазақтың музыкалық фольклорын зерттеудің қазіргі кездегі жайы қалай деп ойлайсыз?*

ХІІ. Қазақтың аса көрнекті композиторлары

Біржан сал Қожағұлов (1831-1894)

ХІХ ғасырдың даңқты композиторы және әншісі Біржан Қожағұлов қазақ халқының ән өнерінде терең із қалдырды. Ұлы композитордың дүниеден өткеніне жүз жылдың үстінде уақыт өтсе де, оның әндері халықтың жадында мәңгі сақталып, әлі үздіксіз айтылып келеді. Олар қазіргі композиторлар шығармаларында кеңінен қолданылып, опералық және эстрадалық сахналарда үнемі орындалып жүр. Біржан Көкшетау облысындағы Қожағұл ауылында 1831 жылы дүниеге келген. Жасөспірім шағынан бастап ән салуға құмартып, тамаша дауысының арқасында Көкшетау өңіріндегі кез-келген ауылдың асыға күтетін қонағына айналды.

Біржанның даңқы көп ұзамай бүкіл Қазақстанға жайылады. Біржанның бірқатар әндері қайшылықтар мен қайғылы оқиғаларға толы өз өмірін бейнелейді. 1865 жылы Көкшетауға Омскіден генерал-губернатор келгені белгілі. Біржан осы оқиғада орын алған озбырлықты суреттеген атақты “Жанбота” әнін шығарды. Өз болысы Азнабай әншіге дәрекілік танытады. Басынан сөз асырып көрмеген, намысшыл әнші ожырлардың шын “қасиеттерін” әшкерлеген, ыза мен кекке толы өзінің “Жанбота” әнін шығарады. Біржан көптеген тамаша әндер шығарды. Олардың ішінде көп орын лирикалық әндерге берілген. Әнші шексіз де, шетсіз қазақ даласын аралап жүріп, өз шығармаларына шабыт беретін адамдарды кездестірген, соларға арнап небір тамаша әндерін арнаған. Мысалы, Ақтентек деген байдың Ажар атты асқан сұлу қызына кездесудің нәтижесі қыз сұлулығын бейнелеген әншінің екі бірдей тамаша “Тентек” және “Жаймашуақ” әндерінің дүниеге келуіне себеп болды. Біржанның айналасы ойын-сауыққа, думанға толы болуына байланысты, әншіге халық “сал” атын берген, оны қатты құрметтеп, қошеметтеген. Біржан шығармашылығын құрайтын

лирикалық әндердің көбі қазақ қыздарына, олардың сұлулығына, мінезіне, қылығына арналған. Олардың қатарына “Ләйлім шырақ”, “Көлбай-Жанбай”, “Ғайша жар”, “Жамбас сипар” т.б. әндері жатады. Өмірінің соңғы жылдарында әнші кедейлікке ұшыраған, бай-болыстар тарапынан әртүрлі қиянат пен қысымшылық көрген. Қайтыс болардың алдында балаларына арнап “Асыл Ақық” және “Теміртас” әндерін шығарған.

Әнші композитордың бостандық сүйгіш, сезімтал бейнесі қазақтың аса көрнекті композиторы М.Төлебаевтың “Біржан-Сара” операсынан тамаша көрініс тапты.

Ақан сері Қорамсин (1843-1913)

Ақан сері 1843 жылы Көкшетау облысындағы Қоскөл деген жерде туған. Алғашқы арабша сауатын Ақан ауыл молдасынан алған. 13 жасқа толғанда Петропавл қаласына барып оқуға түседі. Қалада алған білімі, көрген-білгендері кейін әншінің шығармашылық қызметін дамытуға көп септігін тигізеді. Ауылға келген Ақан өз өмірін қыз-қырқын, жас-желектер арасында, уайым қайғысыз, ойын-сауықпен өткізеді. Оның ақындық, әншілік композиторлық дарыны көпке таныла бастайды. Ақан сол кезде қазақ қауымы қатты құрметтеген салт-дәстүрлерге, шаруа түрлеріне орай, жүйрік саятшылыққа қажетті алғыр ит, аңға, құсқа салатын лашын, сұңқар, ителгі, қыран ұстайды. Сондықтан ол ел арасында “сері” атанады. Әсіресе, Ақан серінің әншілік өнері халық арасына кең танымал болды.

Ақанның көптеген лирикалық әндері сұлу қыздарға арнап шығарылды. Әншінің әсем әуенді, кең тынысты, ыстық сезімге толы “Балқадидиша”, “Мақпал”, “Екі жирен”, “Қараторғай”, “Ақтоқты” әндері халық арасына өте кең тараған. Өзінің сүйікті тұлпары Құлагерге арнап “Маңмаңкер”, “Құлагер” әндерін шығарды. Алайда қазақтың әнші- композиторы Ақан серінің тағдыры да аянышты болды. Сол кезде қалыптасқан дәстүрлерге

байланысты ақын өзі сүйген қыздарына қосыла алмады, өзі мәпелеп баққан тұлпары Құлагерді Сағынай байдың асында ұйымдастырылған бәйгеде бір бақталастары шоқпармен ұрып өлтірсе, екінші бақталастары сұңқары “Көкжендетке” у беріп өлтіреді. Осының бәрі жиналып, әншіні ауруға ұшыратады, сөйтіп ол елеусіз жағдайда қайтыс болады. Алайда, Ақан серінің артында рухани мұрасы, өшпес әндері қалды.

Мұхит Мералиев (1841-1918)

Қазақтың дарынды композиторы және әншісі Мұхит Мералиев – лирикалық тамаша әндердің авторы және орындаушысы. А.В.Затаевич оны “Қазақтың Баяны” деп атады. Балалық шағы жайма –шуақ молшылық жағдайда өтті. Әкесі баласын әкімдікке, ел билеуге тәрбиелегісі келсе де, Мұхитты ол қызықтырмады. Жасөспірім шағынан бастап музыкаға, әнге әуестенеді, көп ұзамай әншілігі дүйім жұртшылыққа белгілі болып, даңқы бүкіл батыс өлкеге жайылады. Мұхиттың алғашқы әндерінің бірі “Айнамкөз” тамаша сұлу қыздың түрін бейнелейді. Одан кейін шығарылған “Алуаш”, “Қилым” әндері де өмірлік бақылаулар нәтижесі еді. Егер жоғарыда айтылғандар лирикалық әндер болса, “Жылқышы”, “Үлкен Айдай” әндері драматизмге және өмірлік патетикаға толы шығармалар еді.

Әсіресе, барлық ұлдары мен жалғыз қызынан айрылған әкенің терең қайғысын бейнелейтін Мұхиттің “Зәуреш” атты әні халық арасына кең тарады. Мұхит әкенің орны толмас қайғысын асқан шеберлікпен бере білді. Осы ән туралы академик А.Жұбанов “Замана бұлбұлдары” атты еңбегінде былай дейді: “Мұхит музыкасы әннің қайғылы мазмұнын одан әрі тереңдете түседі, оны сабырлы түрде тыңдау мүмкін емес. Оның түпсіз қайғысы адамды бей-жай қалдырмайды”. Қазақстанның көптеген композиторлары әртүрлі бейнелеулерде оны өз шығармаларына енгізді.

“Зәуреш” тақырыбына траурлық марштар жазылды. “Зәуреш” жоғары регистрде басталады, мелодиясы тегіс, созылмалы, қайғылы. Әнде бір-бір бөлек, артық, қажетсіз нота жоқ. Әрбір дыбыстан аса зор мұң, орны толмас қайғы, айрылу сезіледі. “Зәурешті” тек ән деп қарауға болмайды, ол кішігірім, аяқталған реквием. Мұқит әндерінің арасында “Паңкөйлек”, “Ақ иіс” әндері де өздерінің аса әуезділігімен, кең тыныстылығымен мұңдалап, тыңдаушысын өзіне қаратып алады. Композитор Батыс Қазақстанда кең дамыған әншілік мектептің көш бастаушысы болды. Мұқит әндерін өзіндей айтып, халық арасына жеткізген кісім бар дегенде ең алдымен республиканың халық артисі, қайталанбас талант иесі Ғарифолла Құрманғалиев ауызға ілінеді. Күміс көмей әнші еліміздің талай-талай сахналарында Мұқит әндерін бұлбұлша сайратып, өз тыңдаушыларының алғысын алды, артына мол мұра – орындаған әндері мен шәкірттерін қалдырды. Мұқит дәстүрін жалғастырушылар арасынан бүгін біз тамаша әншілер легін көреміз. Олар республикаға еңбегі сіңген әртіс Мекес Төрешов, Қатимолла Бердіғалиев, Рая Латифуллина, Сәуле Жанпеисова, Айгүл Қосанова, Пахаман Құттымұратов және т.б.

Сөйтіп, ұлы композитордың “Панкөйлек” әнінде айтылатын арманы орындалды.

Жаяу Муса (1836-1929)

Жаяу Муса Байжанов, қазақтың белгілі әншісі және композиторы ұзақ, мәнді өмір сүрді. Оның шығармашылығы қоғамда орын алған әлеуметтік әділетсіздікке қарсы бағытталды. Жаяу Муса өз заманының арабша және орысша сауатты, оқыған адамы болды. Ол 1835 жылы Павлодар облысы, Баянауыл ауданында туған. Ауыл молдасынан сауатын ашқаннан кейін, он бес жасында Петропавл қаласына барып көпеске жалға жұмысқа

орналасады. Жұмыс істей жүріп, өз бетімен білімін көтерумен айналысады, орысша сөйлеуге машықтанады, жазу-сызуды, скрипкада, гармоньда ойнауды үйренеді. Петропавловскіде үш жыл тұрғаннан соң, Мұса Омскіге барады. Омск ол кезде үлкен мәдени орталық болатын, сондықтан да Мұсаның дүниетанымы кеңейе түседі. Бұнда Мұса әскери үрлемелі оркестрдің орындауында марштарды, вальстерді, мазуркаларды т.б. европалық музыка түрлерімен танысады. Ол болашақ композитор шығармашылығына игі әсерін тигізеді. Ауылына оралған Мұсаға жұрттың назары бірден ауа бастайды. Ол қазақ және орыс әндерін айтады, домбырада, гармоньда және скрипкада ойнайды. Жергілікті байлар, Мұсаның халық арасындағы беделін көре алмай, оған “Жаяу Мұса” деген ат қояды. Бірақ одан Мұса қысылмайды. Халықты аралай жүріп, қарны тоқ байлардың әділетсіздігін, көрсеқызарлығын әшкерелеген әндерін шығарады. Сондай әндердің бірі “Ақ сиса” әні күні бүгінге дейін халық арасына кең тараған. XIX ғасырдың 70-80 жылдары Жаяу Мұса бірқатар лирикалық әндерді, атап айтқанда “Қазақ қыздары”, “Тұрымтай”, “Шолпан”, “Көгаршын”, “Хаулау”, “Сұрша қыз”, “Бозторғай” әндерін шығарады.

Аса көрнекті халық композиторы Жаяу Муса Байжановтың шығармашылығына, оның әндерін қызығушылық күні бүгінге дейін толастаған емес. Оның әндерін үлкен-үлкен сахналарда кәсіби артистер де, көркем өнерпаздар да үнемі айтып келеді.

Қазақтың аса көрнекті күйші-композиторлары

Құрманғазы Сағырбайұлы (1823-1889)

Қазақтың музыкалық мәдениеті тарихына шығармалары толассыз энергияға, динамикаға, жарқылдаған серпінге толы Құрманғазы халық аспаптар музыкасының жарқын классигі ретінде енді. Оның “Серпер”, “Адай”, “Сары-Арқа”, “Балбырауын” және басқа көптеген күйлері аса әуезділігімен, жойқын серпінімен, сонымен қатар бойларында симфонизм элементтерін жинағандығымен ерекшеленеді.

Құрманғазының алғашқы күйлері ХІХ ғасырдың 30-шы жылдары шығарылды деген болжамдар бар. Солардың бірі “Кішкентай” 1836-1838 жылдарғы Исатай-Махамбет бастаған халық қозғалысына арналған. Тағдыр Құрманғазыны сынаудан жалықпады. Қажымас күрестің адамы Құрманғазы өмірінің көп бөлігін билік басындағылармен шекісумен өткізді. Олар Құрманғазыға жылқы ұрлаушы, тонаушы т.б. жала мен пәленің түрлерін жабумен болды, қайта-қайта түрмелер мен абақтыларға жапты. Олардан Құрманғазы талай рет қашып шығып, қазақтың кең даласын аралады. Осындай оқиғалар мен өмірлік тәжірибелер және байқаулар Құрманғазы күйлерінің негізгі тақырыптарын құрады. Бірде Құрманғазы Адай руы өкілінің киіз үйінде тап болды. Керегеде ілулі тұрған домбыраны алып, өзінің ыңғайына сай бұрауын түсіреді. Үй иесінің қызы үйіне кіріп, домбыраны алып тарта бастайды да, бұның бұрауын кім түсірді деп сұрайды. Сосын Құрманғазы домбыраны алып, өзінің атышулы “Серпер” күйін орындаған деседі. Күй тартылып болғасын, үйдегілердің бәрі алдарында кім отырғанын түсінеді. Үй иесі және ауыл адамдары Құрманғазыға үлкен құрмет көрсетеді. Қонақжай үй иелерінің құрметіне разы болған Құрманғазы “Адай” күйін шығарыпты дейді. Құрманғазы өз

басына бұлт үйіріліп, түрмеге қамалған кездерін, одан қашқан сәттерін бейнелеген, бірнеше күй шығарған. Олар “Ертең кетем”, “Қайран шешем” т.б.

Әсіресе, “Қайран шешем” күйінің тартымды тарихы бар. Ең алғашқы рет түрмеге айдалатын кезде, Құрманғазыны арбаға отырғызып әкелер алдында, анасымен қоштасар сәтте көңілі босап, көзіне жас алса керек. Мұны көрген анасы баласының жағына шапалақпен тартып жіберіп, “Ей балам мен ұл тудым десем, ез туған екем ғой, көрсетпе маған көз жасыңды”, деген екен. Анасының қайратына тәнті болған Құрманғазы “Қайран шешем” күйін шығарған. Тағы бір күйі “Саранжап” өзімен түрмеде отырып, тағдыр талқысын бірге бөліскен қалмақ батыры Церенджепке арналған.

Бұлардан басқа ұлы күйшінің әртүрлі өмірлік кезеңдерде адам тағдырының қуанышты немесе ренішті жағдайларын, туған жер табиғатын, адамдардың қарым-қатынастарын бейнелейтін тамаша күйлері “Сарыарқа”, “Алатау”, “Ақсақ киік”, “Төремұрат”, Байжұма” т.б. күйлері қазақтың аспапты музыкасының алтын қорынан берік орын алып, ұлт-аспаптар оркестрлерінің, жеке орындаушылар репертуарларынан түспей келеді.

Дәулеткерей Шығаев
(1820-1887)

Қазақтың аспапты музыкасының XIX ғасырдағы көрнекті өкілі, белгілі халық композиторы Дәулеткерей Шығаев болды. Оның көптеген күйлерінің көркемдік маңызы күні бүгінге дейін жойылған жоқ. Оларды қазіргі заманғы композиторлар өз шығармаларында кеңінен қолданып келеді.

Ақсүйек отбасында дүниеге келген Дәулеткерейге қарапайым халықтың тұрмыс –тіршілігі де жат болып көрінген жоқ. Ең әуелі лирик

композитор болғанымен, әлеуметтік әуендер де оның шығармаларынан берік орын алды.

Дәулеткерей 1820 жылы Каспий жағалауында Сұлтан Шығай Нұралыұлының жанұясында дүниеге келді. Әкесінен ерте бес жасында қалған Дәулеткерей ағасы Сұлтан Меңдігерейдің тәрбиесінде болады. Ол Дәулеткерейді ел басқаруға, билік басында болуға тәрбиелегісі келді. Алайда, Дәулеткерей ақсүйектік дәстүрлерге иек артудан гөрі, музыкаға құлшыныс танытып, көп ұзамай ел таныған шебер домбырашыға айналады. Оның бұл жолды таңдауына себепші болған, сол өңірге танымал домбырашы, күйші Мүсірәлі болды. Мүсірәлі Дәулеткерейге домбыра тарту әдіс, тәсілдерін жалықпай үйретеді. Домбыра тартудың қыр-сырын әбден үйренген Дәулеткерей енді өзі де күйлер шығара бастайды.

40-шы жылдардың бас кезінде Дәулеткерей өзінің алғашқы күйлерін “Қыз Ақжелең” және “Қосалқаны” шығарады. Бұл күйлерді шығаруға өмірлік байқаулар түрткі болады. Бірінші жағдайда Дәулеткерейдің аса сұлу, әрі домбырашы қыз Ақбаламен кездесуі “Ақжелең” күйінің шығарылуына себепші болса, “Қосалқа” күйшінің өмірлік әсерінен туындаған лирикалық шығарма болды. Жалпы Дәулеткерей өз күйлері арқылы қазақтың аяулы қыз-келіншектері бейнелерінің тұтас бір галереясын жасақтады. Адамның көтеріңкі көңіл –күйін, ыстық та жарқын сезімін, жақсы пейілін, махаббатын бейнелейтін “Құдаша”, “Жеңгемсүйер”, “Келіншек”, “Жұмабике”, “Бұлбұл”, “Байжұма” т.б. күйлері – композитор шығармашылығының гуманистік мәнін айқындай түседі. Сонымен қатар, Дәулеткерей күйлерінің бірқатарынан композитордың әлеуметтік жағдайларды түсінуге, оларға ықпал етуге тырысушылық байқалады. Мысалы, композитор “Қарақожа” атты күйінде өз замандасы, қатыгез әкім Қарауылқожаның бет-бейнесін музыка тілімен аса нанымды суреттеген.

Дәулеткерей домбыраның көркемдік мүмкіндігін кеңейту бағытында көп жұмыс істеді. Бұл талпыныстардың нәтижесінде домбыралық музыкаға жаңа өң берген “Желдірме” және “Ысқырма” күйлері дүниеге келді. Өмірдің мәні туралы лирикалық ойлар мен оның өтпелілігі жөніндегі тұжырымдар композитордың “Топан”, “Тұндырма”, “Байжұма” атты күйлерінен көрініс тапты. Жалпы алғанда композитор Дәулеткерейдің шығармашылығын қазақтың аспапты музыкасына қосылған алтын қазына деп қарастыратын болсақ, сол қазынадағы ең шоқтығы биік шығармасы – философиялық мазмұндағы “Жігер” күйі болып табылады. Бұл күй арқылы Дәулеткерей өзінің көп жылғы шығармашылық еңбегінің соңғы нүктесін қойды.

Тәттімбет (1817-1862)

Шығыс Қазақстанның аса көрнекті композиторы Тәттімбет болды. Ол 1817 жылы Қарағанды облысының Мемкебұлақ деген жерінде туған. Ауқатты жанұядан шыққан Тәттімбет өз өмірін музыка өнеріне, оның ішінде күйшілікке арнап, бұл бағытта үлкен табыстарға қол жеткізді, күйші композитор ретінде артына мол рухани мұра қалдырды. Тәттімбет – Қазақстанда кең тараған шертпе күй мектебінің көрнекті өкілі. Оның алғашқы күйлерінің қатарына “Қосбасар” және “Қаражорға” күйлері жатады. Бұлардан басқа әйгілі күйшінің “Былқылдақ”, “Сылқылдақ”, “Көкейкесті”, “Сары жайлау” күйлері халық арасында кең тараған. Тәттімбет күйлері А.Жұбанов ұйымдастырған қазақтың Құрманғазы атындағы мемлекеттік Академиялық ұлт - аспаптар оркестрі репертуарынан берік орын алып, үнемі орындалып келеді.

Дина Нұрпейісова (1861-1955)

Қазақтың аспапты музыкалық өнерінде Құрманғазы және Дәулеткерей дәстүрін жалғастырып, оны одан әрі тереңдеткен аса көрнекті композитор, күйші Дина Нұрпейісова шығармашылығы қазақ мәдениетіндегі жарқын құбылыс болып табылады. Дина 1861 жылы Батыс Қазақстан облысындағы Жаңақала ауданында туған. Динаның ұлы-күйші композитор дәрежесіне көтерілуіне Құрманғазымен тоғыз жасында кездесуі және оның тікелей шәкіртіне айналуы үлкен себепші болған еді.

Патша үкіметі “бұратана” деп есептейтін ұлт аймақтарының 18-ден 43-ке дейінгі азаматтарын тыл жұмыстарына алуды ұйғаруына байланысты 1916 жылдың оқиғалары Динаның санасында үлкен із қалдырады. Бұл кезде домбыраны қалтқысыз білетін Дина 1916 жылдың оқиғаларына арнап “Набор” атты күй шығарады, халыққа бұл күй “Он алтыншы жыл” деген атпен тараған.

Өзінің саналы өмірінің жартысына жуығын, яғни 76 жасқа келгенше, туған ауылында өткізген Дина 1937-жылы Алматыда өткен көркем өнерпаздардың екінші слетіне қатысып, бас жүлдені жеңіп алады, үлкен мәртебеге, табысқа ие болады. Бұның бәрі шынтуайтқа келгенде Совет үкіметінің қамқорлығының арқасы еді. Жаңа қоғам құрылысының табыстарының бәрі ескіліктің қалдығына қарсы күресте қол жеткен табыс екенін, өз халқын өмірдің толық праволы қожасы еткен, экономика мен мәдениет саласында таңқаларлық табыстарға жеткізген коммунистік партия деп түсінген суреткер Дина өзінің атақты “Партия туралы” күйін шығарады.

Бұл күйде партияның арқасында асыл арманына жеткен адамның ыстық, қалтқысыз сезімі берілген. Жасының ұлғайғанына қарамастан Дина республикамыздың музыкалық қоғамдық өміріне белсене араласты. 1939 жылы Москвада өткен халық таланттарының бірінші слетіне Дина топ

жарып, бірінші орынды жеңіп алды. Профессор Беляев “Халық музыканттарының байқауы” атты мақаласында: “Халық бұқараның музыка мәдениетін өркендету құралы ретінде байқау халық музыкалық аспаптарының маңызын көтерді. “Домбыраның Жамбылы” Дина көрсеткен асқан шеберлік, домбыра сияқты халық аспаптарын сақтау, оны өркендету жолындағы үгіттің ең жақсы әдісі болып табылады”, - деп жазды.

30-жылдардың аяғында республиканың астанасы Алматыға келгеннен бастап, Дина өзінің шығармашылығын советтік құрылысқа арнады. Сөйтіп ол қоғам қайраткері де бола білді. Мысалы, 1940 жылы өткен Қазақстанның жиырма жылдығына арнап “Той бастар” күйін шығарды. Дина бұл күйінде бостандық алған экономикасы мен мәдениеті бар халықтың шаттығын, қуанышын суреттейді. “Той бастар” жарқын болашаққа сенген халықтың салтанатты маршы іспетті шығарма болатын. Сондықтан да бұл күй халық арасында кең тарап, домбырашылардың, көркемөнерпаздар оркестрлерінің және кәсіби музыка шеберлерінің репертуарынан берік орын алған шығармаға айналды. 40-50 жылдары Совет адамдарының бейбіт еңбегіне арналған “Еңбек геройлары”, “Сауыншы”, “Сегізінші март” күйлерін шығарып, Совет қоғамы өміріне өзіндік үлес қосты.

Негізгі ұғымдар мен терминдер

*Қазақтың аса көрнекті әнші-композиторлары: Біржан, Ақан, Жаяу Муса т.б.
Әнші-композиторлар әндерінің тақырыптары.*

Әйел, Отан, туған жер тақырыптары.

*Қазақтың ұлы композитор-күйшілері Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет,
Дина.*

Олардың күйлерінің ерекшеліктері.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. *Қазақтың аса көрнекті әнші-композиторлары шығармашылығы туралы әңгіме құрастырыңыз.*

2. *Құрманғазы мен Дәулеткерей шығармашылығында қандай ұқсастық және айырмашылықтар бар?*

3. *Тәттімбет қандай домбыра мектебінің негізін қалады?*

4. *Дина күйлері қандай тақырыптарға арнап шығарылды?*

XIII. Қазақ ағартушылығы және ұлт зияларының рухани мұралары

XIX ғасырда түркі халықтарының арасында жәдидизм идеялары тарай бастады. Бұл идеялар Ресей империясының білім беру саласындағы экспансиясына қарсы бағытталған еді. Жәдид мектептерінде бұрынғы діни мектептерде болмаған ғылым негіздері оқытылды. Бұл мектептердің негізін салушы татар оқымыстысы И.Гаспринский еді. Туысқан татар, өзбек, қазақ қырғыз, башқұрт т.б. түркі халықтарының ағартушылары Ш.Маржани, К.Насыри, А.Фитрат, А.Ибрагимов, А.Құнанбаев, Ә.Бөкейханов, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Сералин, М.Шоқай, Ғ.Қараш, С.Торайғыров және басқалар өз халықтарына білім беру ісімен жан аямай айналысты.

Жәдид мектебінің мұғалімі, қазақтың көрнекті ақыны С.Торайғыров өзінің ұстаздық мұратын 1916 жылы былай деп бейнеледі:

Қараңғы қазақ көгіне,

Өрмелеп шығып, күн болам!

Қараңғылықтың көгіне,

Күн болмағанда кім болам?

А.Байтұрсынов араб емлесінің негізінде “төте жазу” деп аталатын жаңа емле ойлап тауып, оны қазақ мектебіне пайдалануға ұсынды.

Мұсылмандық жаңа әдістік мектепті жақтаушы қазақ ағартушылары білім беру ісінде жалаң діни қағидаларды оқытудың орнына, жалпы адамзаттық құндылықтарды енгізу қажеттігін түсінді.

Қазақстан мәдениетіне үлкен үлес қосқан қазақтың алғашқы ғалымдарының бірі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов орыстың әскери мектебінің түлегі еді. Алайда Шоқанды қазақ даласында орыстандыру саясатын жүргізуші болды деп бағалау үстірт пікір. Арғы атасы Абылайды

пір тұтқан Шоқан өз халқының мәдениетін жоғары деңгейге көтеруге тырысты. Бұған негізгі құрал оның ағартушылық әрекеті болды.

Қазақ ағартушылығына Еуропадағы ағылшын, неміс, француздардағы сияқты жалпы ортақ белгілер тән. Ең бастысы - білім мен ғылымды адамдарды бақытқа жеткізетін күш деп ұғыну. Алайда қазақ ағартушылығының өзіндік ерекшеліктері де жеткілікті. Мұның өзі Шығыс Ренессансына, тәуелсіз Қазақ хандығына және Ресей империясы құрамындағы бодан халық тағдырына қатысты.

Ағартушылық мәдениеттегі негізгі тетік – адам. Шоқан сыртқы әлемге “дала адамын” түсіндіргісі келді. Осы мақсатпен ол қазақ және қырғыз халықтарының миф-аңыздарын, салт-дәстүрін, діні мен тілін зерттейді. Шоқан жазған “Үлкен қырғыз-қайсақ ордасының ескі аңыз әңгімелері”, “Қазақтардағы шамандықтың іздері”, “Қашқария туралы жазбалар”, “Сахарадағы мұсылмандық туралы” және т.б. ғылыми еңбектерде қазақ және басқа түрік халықтарының мәдениетіне энциклопедиялық талдау берілген.

Шоқанды тек қазақ ағартушысы деп шектеу жеткіліксіз. Ол шын мәнісінде нағыз ренессанстық тұлға. Не бары 30 жыл ғана өмір сүрген ол өзін дарынды тарихшы, тіл маманы, географ, мәдениет танушы ретінде Еуропа мен Азияға таныстырып кетті. Патшалық Ресейде білім алған империя офицері ретінде Черняев экспедициясына қатысты, басын қатерге тігіп, Қашқарияға жасырын барды. Ф.М.Достоевский, С.Р.Дуров, Н.Г. Чернышевский сияқты орыстың озық ойлы ғұламаларымен достасып, алдыңғы қатарлы Еуропа мәдениетінен нәр алды. Шоқанның бар арманы өз халқының төл мәдениетін, тарихын, тілін жоғары деңгейге көтеріп, жалпы адамзаттық мәдениетке тең етіп қосу болды. Осының негізгі құралы деп кейбір зерттеушілер Ресей мәдениетін қазақ сахарасында таратуды айтады. Омбыда оқып жүрген кезінен бастап-ақ Шоқан екі түрлі Ресей бар екенігін сезді: бірі – озық ойлы, адамзатты ардақтаушылар, екіншісі – отаршылар,

тонағыштар, итаршылар. Шоқан патша әкімшілігінің Қазақстан туралы саясатына әр уақытта күдікпен қараған.

Шоқан араласқан тағы бір мәдениеттанулық мәселе мұсылмандық туралы болды. Қазақтарды жылдам христианға айналдыра алмайтынына көзі жеткен патша әкімдері исламның өздеріне қажетті жақтарын нығайту мақсатымен далаға көптеген татар және Бұхар молдаларын жіберді. Шоқан осы саясатқа қарсы шығып, орыс-қазақ мектептерін көбірек ашуды талап етті. Бірақ бұдан Ш.Уәлиханов атеист болды және исламға қарсы күресті деген пікір тұмау керек. Шоқан бұрыннан қазақтар арасында кең таралған тәңірлік дін және шамандықтың (басқылықтың) маңызын көре білді, исламға қарсы шығудан бас тартты; ол: “біз исламды құдалауды ұсынбаймыз, мұндай қадамдар қарама-қарсы нәтиже беруі мүмкін. Бірақ біз үкіметтің қандай да болсын білімге қарсы дінге қамқорлық жасамауын, және далада ұрып-соғу мен қоқытуға негізделген теологиялық заңдарды күштеп енгізбеуін сұраймыз және талап етеміз”, - деп жазды. Яғни, Шоқан мұсылмандықтағы мәдени-тұтастық функцияларды көре білді. Ұлы мәдениеттердің тоғысуында дүниежүзілік діндер интеграциялық қызмет атқарады. Қысқаша айтқанда, Шоқанның қазақ мәдениетіне қосқан үлесінің негізінде Батыстың да (орыстың да), Шығыстың да тигізген әсері емес, өз халқының төл мәдениеті жатыр.

Қазақ мәдениетінің кемелденуіне үлкен үлес қосқан тұлға – Ыбырай Алтынсарин. Ыбырай халық ағарту ісінің практикалық және дидактикалық мәселелерін шешуге тікелей ат салысты, алғашқы педагогикалық оқулық “Қазақ хрестоматиясын” және қазақ балаларына орыс тілін үйретуге арналған оқу құралдарын жазды. Сонымен бірге Ыбырай қазақтың әдеби тілінің негізін салушылардың бірі және халықтың ауыз әдебиетін, әдеп-ғұрпын зерттеуші ретінде белгілі; ол жазған қазақтардың құдалық және үйлену рәсімдері туралы, адамдарды жерлеу және еске алу салттары жөніндегі еңбектері жоғары бағаланып, 1847 жылы Ы.Алтынсарин Ресей

географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесінің мүшесі болып қабылданды. Ыбырай өз қызметі мен шығармашылығында нағыз ағартушы бейнесінде көрінеді.

Ыбырай өзінің ағартушылық қызметінде миссионерлік орыстандыру саясатын қолдаған жоқ. Ол өз халқын білімге, мәдениеттілікке шығарғанда өркениетті елдер қатарына көтерілуді армандады.

Ыбырай 1884 жылы Қазан қаласында атақты “Ислам шариаты” атты кітабын шығарды. Қарапайым халыққа түсінікті тілмен жазылған бұл еңбегінде ол мұсылмандықтың негізгі қағидаларын қазақ мәдениетіне шебер қоса білді. Шығыс Ренессансында қалыптасқан дін мен білімнің арасындағы үйлесімділік идеясын (Әл-Фараби, ибн-Сина т.б.) Ыбырай өз заманына байланысты дамыта білді. Қай дінде болсын, адамдар бір-бірін сыйлау керек делінеді, ал мәдениетсіздіктің негізгі себептеріне надандық, жалқаулық және мақтаншақтық жатқызылады.

“Ендігі жерде мынадай ақылды бұлжытпай ұстаңыз, - дейді Ыбырай Н.А.Мозохинге жазған хатында, -бұл менің айтып отырған ақылым емес, атақты философ-педагог Коменскийдің ақылы. Ол кісі: “Қолындағы барын қанағат ете білетін адам, шын бақытты адам және біз өзіміздің адал еңбегімізбен тіршілік етіп отырмыз дей алатын адам шын бақытты адам”, - деген екен; ал тағы бір араб философы бақыттылық пен байлық неде – дегенде –“ынсаптылықта”, - деп жауап берген екен; міне осы ақылды алыңыз”.

Қазіргі қазақтың рухани мәдениетінің негізін салушы – ұлы философ-ақын Абай Құнанбаев. Қазақ мәдениетінің ғасырлар бойы қалыптасуында осы процеске сыншыл көзбен қарап, оны ақыл және жүрек таразысынан өткізетін тұлға тым қажет еді. Абай, міне осындай тұлға болды. Абай өз шығармашылығында қазақ елінің белгілі тарихи тұйыққа тіреліп (бодандыққа түсіп), одан қалай шығуды білмей, болашағы туралы күдіктенген жағдайын суреттеді. Осындай шым-шытырында ғұлама ақын

таза уайым мен зарлау дәстүрінен арылып, халық өмірінің кем-кетігіне ашық көзбен қарап, оны емдеудің жолдарын көрсете білді.

Ортағасырлық озық мәдениетінен, қалалары мен төл жазуынан айырылған халықтың бар сенімі фольклор еді. Көшпелі мәдениетке қолайлы форма – ауыз әдебиеті, ел басқарудың ұтымды түрі – билер соты, алайда XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанды Ресей өзінің тікелей отарына айналдырып, жаңа әкімшілік тәртібін енгізді. Қысқаша айтқанда, көшпелілік мәдениет орыс империясының әсерінен біртіндеп шайқала бастады. Қалалар салынып, фабрика мен зауыттарда қазақ жұмысшылары көбейе берді. Ресей экспансиясы қазақ сахарасындағы көне Шығыс мәдениетін ығыстыруды өзінің негізгі мақсаттарының бірі деп санады.

Батыс (Ресей) мен Шығыстың (Ислам) өркениеттерінің арасындағы Қазақстан болашаққа қарай жол іздеуге мәжбүр болды. Далалық мәдениет осы ағымның ортасында өзіндік ерекшеліктерін сақтауға ұмтылды. Абай орыстық білім мен техниканы насихаттағанмен, христиан дінінен қазақты аулақ болуға шақырады. Ислам – халықтық мәдениеттің тірегі, оның рухани қазығы.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,

Рас сөз еш уақытта жалған болмас.

Абай исламды қазақ халқына тұрақты жаңа өркениетті, жоғары имандылықты қалыптастыру құралы ретінде уағыздады. 28-сөзінде ол былай дейді: “Құдайтағала әрбір ақылы бар кісіге парыз деген, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен... Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдайтағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң діннің өзі неден болады?” Жоғарыда келтірілгеннен Абай діншіл, ескіні жақтаушы тәрізді пікірлер тумауы тиісті. Оның мұраты – парасат және мәдениетке қолдаушы болатын

ислам. Абайды ағартушы діни ғұлама деп бағалаған дұрыс. Алла жаратушы болғанымен, дүниенің тұтқасы, белдігі адам.

Абайдың өз шығармашылығында қойып отырған үлкен мәселенің бірі – мәдени сабақтастық. Көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа ауыса бастауына, Батыс мәдениетінің қазақ еліне таралуына қатысты дәстүрлік мәдениет пен өзгерістердің ара қатынасын анықтау қажет еді. Ренессанстық парсы – араб өркениетін жоғары бағалаған Абай нәр алған қайнарлардың бірі – классикалық Шығыс поэзиясы мен суфизм.

*Физули, Шәмси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдауси,
Хожса Хафиз – бу Һәммәси
Мәдет бер я шағири, фәрияд.*

Зар заман ақындарынан Абайдың айырмашылығы, ол әлі құрыған уайым мен мұнның орнына қазақ мәдениетінің кертартпа жақтары мен кемшіліктерін түсінетін көзашықтық пен оларды емдеу жолдарын көрсетеді. Мәдениетті елдер қатарына қосылу үшін, - дейді Абай, ең алдымен қазақ халқы төмендегідей кеселді қылықтардан құтылу керек: “Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің. Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік - күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Залымдық – адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан есебіне қосылады”.

Осындай теріс қылықтарды атап айтқан Абай өз халқының бойындағы кемшіліктерді де көрсетеді. Бұл жер де ол “біз ең жақсы халықпыз” сияқты құр далбасалықтың орнына көршілес ұлттардың жақсы жақтарын қабылдауға шақырады: “Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп... Енді қарап

тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері, қалмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың “ахиреттігін”, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды... Ноғайға қарасам, сол даттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат әсем де соларда. Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз... Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз”. Абай бұл сөздерін қазақ халқын жамандау үшін айтпаған. Ол осы тарихи тұманнан шығу жолын іздейді. Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, кәрісіне малынды дұрыстап бақ дейді, атқа мінген жақсыларына елді іріткіге салмай, адал еңбек қыл, парызыңды атқар дейді.

Ұлттық мәдениеттің қорғаушысы деп Абай Руханилықты, Иmandылықты, Сезімді ұсынады. Ақыл, Ерік және Жүрек таласы соңғысының пайдасына шешіледі.

Негізгі ұғымдар мен терминдер.

Шығыс ағартушылығы.

Жәдид идеялар және жалпы адамзаттық құндылықтар.

Түркі халықтарының жаңа интеллектуалды элитасы.

Шоқанның қазақ халқының рухани мұрасын зерттеуге үлесі.

Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметі.

Абайдың жаңашылдығы.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Түркі халықтарының ағартушылары қандай мақсатты көздеді?
2. Шоқан Уәлиханов ағарту саласында қандай идеяларды ұстанды?
3. Ы.Алтынсариннің ағарту ісінде орыс ағартушы-миссионерлерінен қандай айырмашылығы болды?
4. Абайдың қазақтың рухани мәдениетіне қосқан үлесі туралы әңгімелеңіз.

XIV. XIX-XX ғасырлар тоғысындағы қазақ элитасының рухани мұрасы

Қазақ мәдениетінің өкілдері XX ғасырды әрі үмітпен, әрі қауышпен қарсы алды. Дүниежүзілік прогресс Қазақстанға да жете бастады. Ресейдің Москва, Петербург, Омбы, Қазан, Уфа және басқа қалаларында оқитын қазақ жастары орыстың прогрессивті мәдениет үлгілерін қазақ өлкесіне таратты. Қазақтың алдыңғы қатарлы жас өркеніне білім беруде Уфа қаласында орналасқан «Ғалия» медресесінің ролі зор болды. Бұл оқу орнын Б.Майлин, Н.Манаев және т.б. қазақ зиялылары тәмамдады.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың тоғысында Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров, М.Сералин, Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, Ж.Ақбаев, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Б.Қаратаев, Ж.Сейдалин, М.Тынышпаев, М.Шоқай, Ш.Бөкеев, Қ.Құдайбергенов, Ғ.Қарашев және басқа қазақ зиялылары қазақ халқын ағарту ісіне, оның рухани жағынан өсіп, толысуына елеулі үлес қосты.

Өзіне туысқан халықтардағы сияқты Қазақстандағы мәдени қайтадан жаңғыру орыс экспансиясына қарсы шығудан басталды. XX ғасырдың басында қазақтан шыққан алғашқы саяси қайраткерлердің бірі Міржақып Дулатов қазақ халқының манифесі – «Оян, қазақ!» өлеңін жариялады. Ол тұңғыш рет халықтық ашық күреске шақырған ұран тастады: «Қазақстаннан болған социал-демократтарға бір ауыз сөз айтамын: Еуропаның пролетариясы үшін қанды жас төгуіңіз пайдалы, бірақ өз халқыңыз қазаққа артық назар салыңыз, орыстың қара халқының күнелтуі ауыр, сонда да алды ашық. Қазақ халқы алты миллиондық бір ұлы тайпа бола тұрып, басқа халыққа қарағанда жәрдемсіз азып-тозып кетер».

Міржақып саяси мәселелермен қоса өз шығармасында қазақ мәдениетін тұйықтан шығаратын жолдар іздейді. Ең алдымен мәдени тоқыраудың себебін М.Дулатов бодандықтан көреді.

Екі ғасыр арасында қазақтың ұлттық санасының оянуына үлкен әсер еткен тұлғаның бірі - Әлихан Бөкейханов. Ол қазақ хандарының тікелей ұрпағы, ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшісі, қазақтың алғашқы саяси партиясының басшысы, қазақтың бірінші ұлттық үкіметі – Алашорданың көсемі еді. Әлихан Бөкейханов сан қырлы қоғамдық қызметтерімен бірге қазақтың рухани мәдениетін алғашқы зерттеушілердің қатарында болды.

Ол Абайдың шығармашылығы туралы тұңғыш мақаланы жариялады, қазақ эпосы мен фольклоры жөнінде әлі күнге дейін ғалымдарды өзінің ой тереңдігімен таң қалдыратын еңбектер жазды. Солардың ішінегі құндысы – 1899 жылы «Түркістан ведомостыларында» жарияланған «Қырғыздың «Қобыланды» аңызындағы әйел» атты еңбегі еді. Әлиханның бұл жерде көтеріп отырған мәселесі бұрынғы қазақтың рухани мәдениетінің бай мұраларына байланысты. Аталған аңызда мұсылмандық дін мен ежелгі тәңірлік түсініктердің қарым-қатынасы, көшпелілер мәдениетіне тән ана мен әйелді қастерлеу, ел намысын пендешіліктен жоғары қою т.б. мәселелер талқыланады.

Шексіз сахара қазақ мәдениетін көптеген жылдар бойы сыртқы жаулардан қорғаштап, өзіндік ерекшеліктерін сақтауға себебін тигізді. Дүлей далада тек жүз бен руға бөлінбеген тұтас қауым ғана өмір сүре алатын еді. Қысқаша айтқанда, Әлихан мен Міржақып, Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов пен Сұлтанмахмұт Торайғыров секілді алаштың арыстары өз күресінде халқының ғасырлық мұрасынан қашанда күш-қуат алып отырды.

Қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпес із қалдырған алып тұлғаның бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Оның шығармашылығының негізгі тақырыбы мораль философиясы мен мәдениет ілімін қамтиды.

Шәкәрім Абайдың немере інісі және ұлы ақынның мұрасына сүйенген. Ол арнайы оқу орнында оқымаса да, араб, парсы, орыс, шағатай тілдерін өз бетімен үйреніп, сол тілдердегі шығармалардан дала ойшылы тұрғысынан ой қорытқан.

Абай сияқты Шәкәрім де қазақ елін қалай өркениетті, мәдениетті елдер қатарына қосамын деп талпынады. Оның ойынша, бұл азаматтық өтеудің басты шарты туған елдің бүкіл тарихи мәдени құндылықтарын жоғалтпай, оларды заман талабына сәйкес қолдану. Шәкәрімнің рухани ізденісінде ежелгі сақ-түрік заманынан қалыптасқан ғарыштық дүниетаным ерекше орын алады. Тәңірі, Нұр, Күн, Табиғат – ол үшін қасиетті, киелі ұғымдар.

XX ғасыр әдебиетінің аса көрнекті өкілі Ахмет Байтұрсынов болды. 1895 жылдан бастап А.Байтұрсынов педагогикалық және әдеби шығармашылықпен айналысты.

Қазақ әдебиетінде алғаш А.Байтұрсынов «Қырық мысал», «Маса» атты шығармаларымен көрінді. «Масаның» негізгі идеялық қазығы – жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу. Ол орыстың классик жазушысы И.А.Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен Петербургте 1909 жылы жеке кітап етіп бастырды.

«Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп Ахаңның ғана ардақты атын айтамыз. Одан басқа жалпақ елдің сынына толып, мейірін қандырған кісілер санаулы.

Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаңның салған әдебиеттегі орны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты – біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім де дауласпайды.

Сондықтан 50 жылдық тойын істеп отырған қуанышты күнде Ахаңа біздің айтатын сөзіміз: Ахаң еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі – артынан келе жатқан жастар. Оның арты Ахаң мектебіне тізіліп, кіріп жатқан жас буын, жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды.

Қаламынан тамған бал ем болудан айнамайды. Әлде болса, өмірінің ұзақ болып, еңбегінің өнімді болуын тілеуден қазақ баласы қайтпайды», - деп жазды М.Әуезов.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ баспасөзі жақсы дамыды. Егер XIX ғасырдың аяғында Қазақстанда бар-жоғы 2 басылым болса, «Түркістан уалаятының» газеті (1870-1883) және «Дала уалаятының» газеті (1888-1902), 1905 жылдан бастап бірқатар жаңа басылымдар шыға бастады. 1907 жылы «Серке», «Қазақ газеті» шыға сала, патша үкіметі пәрменімен өз жұмыстарын тоқтатуға мәжбүр болды. 1911 жылы Троицк қаласында қазақтың көрнекті жазушысы М.Сералиннің редакторлығымен «Айқап» газеті шығарылып, онда қазақ әдебиеті, этнографиясы, тарихы бойынша материалдар басылды.

Қазақ баспасөзінің қалыптасуына, әсіресе 1913-1918 жылдары Орынбор және Торғай қалаларында А.Байтұрсынов жетекшілік еткен «Қазақ» газеті өлшеусіз үлес қосты. Газеттің мақсаты қазақ арасында ағартушылық ісін дамыту деңгейін көтеру мәселелері болды.

Сайып келгенде, қазақ баспасөзі халықтың рухани дамуына игі әсерін тигізді.

Негізгі ұғымдар мен терминдер

Ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы

Қазақ элитасының рухани мұралары

Ахмет, Міржақып, Әлихан, Шәкәрім ұлттың рухани көсемдері

Қазақ зиялыларының педагогикаға, тарих ғылымына, әдебиетке қосқан үлесі

Сұрақтар мен тапсырмалар

- 1. Ұлттық интеллигенция ХХғ. бас кезінде қандай мәселермен айналысты?*
- 2. Ә.Бөкейханов қандай салаларда еңбек етті?*
- 3. А.Байтұрсыновтың қазақ тілі мен әдебиеті саласында қандай еңбектерін білесің?*
- 4. ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ баспасөзі қандай мәселелерді көтерді*

ҚОРЫТЫНДЫ

«Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихы» курсы ежелгі дәуірден бастап ХХғ. басына дейінгі кезенді қамтиды. Ұлттық мәдениет – бұл күрделі, көп құрамды құрылым, өзара байланысты және иерархиялық бағынышты құрылымдық элементтерден тұратын жүйе (тарихи эволюция барысында барған сайын күрделене түседі). Рухани мәдениет мазмұнына діни-философиялық идеялар мен көзқарастар, идеалдар мен ілімдер, космогониялық білімдер, культтер, дәстүрлер, ритуалдар, өнер, жазу, көркем әдебиет және т.б. сияқты компоненттер жатқызылады. Мәдени жүйеден идеялық-этикалық мәнді құрайтын компонентін, терең негізгі қабатын бөліп алу керек. Бұл іргетасқа барлық мәдени «құрылыс» қаланады. Мұндай форма қалыптастырушы компонент мифология, дін немесе этикалық-философиялық ілім болып табылады.

Қазақ мәдениетінің рухани мәні мен іргелі белгілері исламдық межелермен сәйкес келеді, бұл исламды мәдениет құрау бастауы ретінде ақтауды және «мұсылман факторын» ескере отырып ұлттық мәдениетті қайтадан ой елегінен өткізуді талап етеді. Сонымен қатар негізінде көшпелілік пен суфизм синтезі жатқан қазақ қоғамындағы дүниетанымдық синкретизм, ислам модификациясы туралы тұжырымдауға да негіз бар.

Тағы бір маңызды мәселе: көптеген ғасырлар бойына әр халықтың мәдениеті ішкі қисынға сәйкес және сыртқы импульстер ықпалымен дамып, байыды (гүлдену немесе өздігінен өркендеу ұғымын қолдануға болады). Мәдениеттер мен өркениеттердің өзара ықпал ету факторын, синтез және синкретизм құбылыстарын жете бағаламауға болмайды. Мәдени эволюцияның қозғаушы күші – дүниетаным прогресі. Өзгеру процесі бір мәдени күйеден анағұрлым күрделі, сапасы жоғары деңгейлісіне өту ретінде көрінеді. Осы мәселелер ескерілді.

Семинар сабақтардың үлгі тақырыптары

1. Скиф-сақ тайпаларының дүниетанымы және мәдени дәстүрлері
2. Ежелгі қағанаттар халқының өзіндік мәдениеті мен идеологиясының бейнесін ашудағы руникалық жазба ескерткіштердің рөлі.
3. Түркілердің исламдануындағы рухани-мәдени алғышарттар
4. Түркітілдес тайпалардың исламға бет бұруы: рухани салдарлары
5. Яссауи – түркі дәстүріндегі мұсылмандық мистицизмнің (суфизмнің) негізін салушы.
6. Жүсіп Баласағұнның поэмасы түркі-мұсылмандық әдебиет дәстүрінің негізінде
7. Түркі оқымыстыларының Шығыстың ортағасырлық ғылымына қосқан үлесі (әл-Фараби)
8. Махмұд Қашқаридың мұралары және Қаранид мемлекетіндегі этно-мәдени өзіндік ерекшелік мәселелері
9. Қазақтардың рухани мәдениетіндегі тәңіршілдік пен шамандықтың сарқыншақтары.
10. Алтын Орда дәуіріндегі түркілерде ағартушылық пен әдебиеттің дамуы
11. Мұхаммед Хайдар Дулати шығармасындағы түркі-мұсылмандық тарихшылдық пен рухани дәстүрлердің көрінісі
12. Ортағасырлық қазақтардың рухани мәдениеті мен ағартушылығын оқытудағы Қадырғали Жалайырдың «Жәми-ат тауарих» шығармасының маңызы
13. Қазақ батырлық эпостары (идеялары және образдары, тарихшылдық)
14. Шығыс классикасы және қазақ мәдениеті
15. Қазақ ертегілері, мақал-мәтелдері мен жаңылтпаштар және олардың рухани маңызы
16. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы шариғаттың рухани негіздері
17. Қазақ көшпелі қоғамындағы рухани идеалдардың үлгісіндегі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар
18. Ақын-жыраулардың шығармашылығы
19. Қазақ билері
20. XIX ғасырдағы әдебиеттегі дәстүрлердің қалыптасуына мұсылмандық ағартушылықтың қосқан үлесі
21. Қазақстандағы мұсылмандық мектептер (мектеп, медреселер)
22. Көрнекті суырып-салма ақындар мен музыканттардың шығармаларындағы дәстүрлер және жаңашылдықтар
23. XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы рухани дағдарыс Абай өлеңдері мен прозаларында
24. Шәкәрімнің рухани-теософиялық көзқарастары

25. XX ғасыр басындағы қазақ баспасөз беттеріндегі мәдени қайта өркендеу мәселелері
26. ХҮІІІ-ХХғғ. басындағы қазақтардың дәстүрлі білім алуы
27. Қазақстандағы РГК (РГО)-ның мақсаттары мен міндеттері
28. ХҮІІІ-ХХ ғғ. Басындағы қазақ халқының халық ауыз әдебиеті
29. «Зар Заман» мектебінің өкілдері
30. Абай Құнанбаев – ақын, ойшыл және ағартушы
31. Қазақтың шешендік өнері
32. Қазақ халық композиторлары
33. Қазақстанда қисса мен дастандардың таралуы
34. ХХ ғ. басындағы орыс-қазақ мектептері
35. Қазақстандағы жаңа әдістік мектептер
36. Патша өкіметінің оқыту жүйесіндегі орыстандыру саясаты
37. Қазақстандағы мерзімді баспасөз
38. ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының шығармашылығындағы негізгі бағыттар.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Аль-Фараби. Избранные трактаты. Пер. с араб. Алматы, 1994
2. Баласағуни Юсуф. Благодатное знание. А., 1990
3. Қожа Ахмет Йассауи. Диуани Хикмет (Ақыл кітабы). А., 1993
4. Махмуд Қашғари. Түркі тілдерінің сөздігі. 1,2-т., А., 1996
5. Дулати. Тарихи Рашиди. Алматы, 1999
6. Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. А., 1986
7. Бартольд В.В. Сочинения в 9-ти томах. Т.6. Работы по истории ислама и Арабского Халифата. М., 1966
8. Валиханов Ч.Ч. Избранные сочинения в 5-ти томах. Ад, 1984-1985.
9. Бес ғасыр жырлайды. 1 том., А., 1984.
10. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану. «Раритет». А., 2005
11. Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркуд Ата и философия музыка казахов. А., 1999
12. Әдеби мұра. А., 1970
13. Байтұрсынов А. Шығармалары. А., 1989
14. Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. А., 1995
15. Нұртазина Н.Д. Қазақ мәдениеті және ислам. А., 2002
16. Қазақ әдебиетінің тарихы. 3-том. А., 2000
17. Орынбеков М.С. Веравания древнего Казахстана. А., 1997
18. Сейдимбек А. Мир казахов. А., 2001
19. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. А., 1991
20. Галиев А.А. Традиционные мировоззрение казахов. А., 1997

«Қазақ халқының рухани мұрасының тарихы» пәнінен тестілер

1. Қазақ мәдениеті қай өркениеттік болмысқа жатады?
 - A) Батыстық
 - B) Шығыстық
 - C) Көшпелілік
 - D) Орта Азиялық
 - E) Кіндік Азиялық
2. Қазақ мәдениетінің еуроазиялық бастауы туралы пікірді кім бірінші болып айтты?
 - A) Ш.Уәлиханов
 - B) Н.Конрад
 - C) Л.Гумилев
 - D) Ә.Марғұлан
 - E) Г.Кляшторный
3. Қазақ мәдениетінің “архетипіне” не жатады?
 - A) Көшпенділер мәдениеті
 - B) Ислам діні
 - C) Зороастризм
 - D) Еуроазиялық дала мәдениеті, тәңірлік дін және түрік өркениеті
 - E) Халық ауыз әдебиеті
4. Сақ өркениетінің өнеріндегі басты стиль қалай аталады?
 - A) Готика
 - B) Романдық
 - C) Жануарлық
 - D) Барокко
 - E) Арабеска
5. Ғұндар қандай этномәдени топқа жатады?
 - A) Үндіеуропалық
 - B) Прототүріктік
 - C) Протоалтайлық
 - D) Ирандық
 - E) Түріктік
6. Сопылық бағытты жан-жақты дамытқан ғұлама кім?
 - A) Қожа Ахмет Яссауи
 - B) Әл-Фараби
 - C) Ибн-Сина
 - D) ӘлГазали
 - E) Ибн-Рушд
7. Қазақ совет мәдениетінің белгілі қайраткерлерін атап өтіңіз:
 - A) Абай, Жамбыл, М.Әуезов
 - B) Шәкәрім, Міржақып
 - C) Д.Нүрпейісова, Құрманғазы, Дәулеткерей
 - D) Ш.Уәлиханов, Абай, Алтынсарин
 - E) Жамбыл, С.Сейфуллин, М.Әуезов
8. Қазақтың ұлттық опера өнеріне еңбек сіңірген алғашқы композитор:
 - A) Е.Брусиловский
 - B) А.З.Жұбанов
 - C) М.Төлебаев
 - D) Л.Хамиди
 - E) С.Мұхаметжанов

9. Революцияға дейінгі қазақ халқының музыка мәдениетін терең зерттеген ғалым:
- А.Кастанье
 - Г.Потанин
 - А.Затаевич
 - А.Эйхгорн
 - С.Рыбаков
10. Музыканың “Ұлы кітабын” жазған кім?
- Дәруіш Әли
 - Абуали Ибн-сина
 - Каукаби эль-Бухари
 - Кутыб-Эдин аш-Ширази
 - Аль-Фараби
11. Жаратылыстан тыс қасиеті бар деп танылған жансыз затқа табыну қалай аталады?
- Анимизм
 - Тотемизм
 - Магия
 - Фетишизм
 - Шаманизм
12. Бүкіл әлем жаратылыстан тыс өмір сүруші рух пен жанға толы болады деген көне ұғым:
- Анимизм
 - Тотемизм
 - Магия
 - Фетишизм
 - Шаманизм
13. “Кодекс-Куманикус” – қыпшақ тілінің сөздігі қай кезеңде жазылған?
- ҮІ-ІХ ғғ.
 - Х-ХІІ ғғ.
 - ХІІІ-ХІҮ ғғ.
 - ҮІ-ҮІІІ ғғ.
 - ХҮ-ХҮІ ғғ.
14. Қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымының бастауында тұрған көрнекті ғалым, лингвист, ағартушы “Қазақ” газетінің редакторы:
- М.Жұмабаев
 - М.Дулатов
 - А.Байтұрсынов
 - Ж.Аймауытов
 - С.Асфендияров
15. Қазақтардың наным-сенімдерін, әдет-ғұрпын, аңыздарын, эпостарын тұңғыш зерттеген ғалым кім?
- С.Сейфуллин
 - М.Әуезов
 - Ш.Уәлиханов
 - Ә.Марғұлан
 - С.Қасқабасов
16. Номадалық өркениеттердің өрістеген аймағы?
- Иран
 - Туран
 - Еуроазиялық Дала
 - Ордос

- Е) Алтай
17. Ғұндар қай тілдік топқа жатады?
- А) Монғолдар
В) Прототүріктік
С) Түріктік
D) Славян
Е) Қытай
18. “Зар заман” мәдениеті қай ғасырда көрініс тапты?
- А) XII ғ.
В) XIV ғ.
С) XVI ғ.
D) XVII ғ.
Е) XVIII-XIX ғғ.
19. “Орхон-Енисей” жазбалары қай тілде жазылған?
- А) Соғды
В) Қыпшақ
С) Қазақ
D) Түрік
Е) Ғұн
20. Сиқыр сөзінің баламасы болып табылатын ежелгі наным сенім түрі:
- А) Фетишизм
В) Анимизм
С) Магия
D) Тотемизм
Е) Генотеизм
21. Қазақтың апта күндерінің атаулары қай тілден алынған
- А) Араб
В) Парсы
С) Үнді
D) Өзбек
Е) Тәжік
22. Қазақтарда “обал” түсінігінің қарама-қарсы ұғымы қайсысы?
- А) Ысырап
В) Сауап
С) Дауа
D) Шипа
Е) Зауал
23. “Қайырымды қала” идеясын кім ұйындды?
- А) Конфуций
В) Ибн-Сина
С) Платон
D) Аль-Фараби
Е) Аль-Кинди
24. “Диуани хикмет” – “Ақыл кітабы” кімнің шығармасы?
- А) Аль-Фараби
В) М.Қашқари
С) А.Яссауи
D) С.Бақырғани
Е) А.Иүгініки

25. “Диуани лұғат ат-түрік” – “Түрік сөздерінің грамматикасы” кімнің шығармасы?
А) Ж.Баласағұни
В) М.Қашқари
С) Аль-Фараби
D) С.Бақырғани
E) М.Дулати
26. Қазақ алфавитінің реформаторы кім болды?
А) А.Байтұрсынов
В) А.Құнанбаев
С) Ә.Бөкейханов
D) Ш.Құдайбердиев
E) Ы.Алтынсарин
27. Қай сөз киіз үйдің бөлігін білдірмейді?
А) Кереге
В) Уық
С) Шаңырақ
D) Туырлық
E) Ошақ
28. “Құтты білік” кімнің шығармасы?
А) М.Қашқари
В) Ж.Баласағұни
С) Әл-Фараби
D) А.Яссауи
E) М.Дулати
29. “Біржан-Сара” операсын кім жазды?
А) Ғ.Жұбанова
В) М.Төлебаев
С) Л.Хамиди
D) Е.Брусиловский
E) А.Рахмадиев
30. “Жоңғар” очерктерін кім жазды?
А) А.Құнанбаев
В) Ә.Бөкейханов
С) Ш.Уәлиханов
D) Б.Куфтин
E) Ә.Марғұлан
31. Архетип ұғымын мәдениеттануға енгізген кім?
А) З.Фрейд
В) К.Г.Юнг
С) Э.Фромм
D) Р.Рорти
E) Ж.Делез
32. Қазақстан территориясындағы этно және мәденигенздің екі қайнар көздеріне жатады:
А) Ежелгі үнділік және ежелгі европалық
В) Ежелгі славяндық және ежелгі европалық
С) Ежелгі ирандық және ежелгі түркілік
D) Ежелгі үнділік және ежелгі арабтық
E) Ежелгі түркілік және ежелгі арабтық
33. “Авеста” қасиетті кітабының отаны
А) Ежелгі Египет

- В) Ежелгі Индия
 С) Вавилон
 D) Ежелгі Иран
 E) Ежелгі Монғолия
34. “Аң стилін” пайдаланған ежелгі тайпалар?
 A) Сақтар, үйсіндер, қаңлылар
 B) Парсылар, үндістер, арабтар
 C) Ғұндар, түріктер
 D) Қыпшақтар, оғыздар
 E) Оғыздар, ұйғырлар
35. “Есік” қорғаны ескерткіші қай тайпаларға жатады?
 A) Сақтарға
 B) Үйсіндерге
 C) Қаңлыларға
 D) Ғұндарға
 E) Қыпшақтарға
36. Қазақстанды мекендеген ежелгі тайпалар арасындағы діни сенім-нанымдарға не жатады?
 A) Табиғат күштеріне, ата-бабалар аруағына, жануарларға табыну
 B) Бір құдайға табыну
 C) Пұтқа табыну
 D) Тотемизм
 E) Тәңірге табыну
37. Синкретизм-қандай мәдениетке тән?
 A) Ортағасырлық
 B) Қайта өрлеу
 C) Ежелгідүниелік
 D) Жаңа замандық
 E) Қазіргі заман
38. Ежелгі түркі мәдениетінің ең негізгі қайнар көздері
 A) Орхон-Енисей, Талас сына жазулары
 B) Ежелгі түркілердің аңыздары, ертегілері, мақал-мәтелдері
 C) Материалдық ескерткіштері (құрал-саймандары, қару-жарақтары, әсемдік заттары)
 D) Қалалары
 E) Шаруашылығы, кәсібі
39. Ежелгі түркі тілі
 A) Ежелгімонғол тілі
 B) Ежелгіқытай тілі
 C) Ежелгіараб тілі
 D) Қыпшақ тілі
 E) Оғыз тілі
40. Ежелгі түркілік генеалогиялық аңыздарға жатады:
 A) “Ашина” (қасқыр) туралы аңыз
 B) Барыс туралы аңыз
 C) Таутеке туралы аңыз
 D) Жолбарыс туралы аңыз
 E) Киік туралы аңыз
41. Ежелгі түркілердің дүниетанымы, діні
 A) Үш құдайға сыйыну: Көк тәңіріне, Ұмай-анаға, Жер-суға
 B) Бір құдайға сиыну

- С) Табиғаттың тылсым күштеріне сиыну
 D) Пұтқа табыну
 E) Жануарларға табыну
42. Қазақстанда ислам діні ресми дін болып қайда жариялады?
 A) Батыс Түрік қағанатында
 B) Түркештер қағанатында
 C) Қараханидтер мемлекетінде
 D) Қыпшақтар мемлекетінде
 E) Оғыздар мемлекетінде
43. Қазақстанда ислам дінінің тарай бастауы қай ғасырға жатады?
 A) VІІ ғасыр
 B) VІІІ ғасыр
 C) X ғасыр
 D) XI ғасыр
 E) XII ғасыр
44. Қазақстан территориясында ислам дінінің суфизм бағытын кім таратты?
 A) Фараби
 B) Қашқари
 C) Яссауи
 D) Жалаири
 E) Игунеки
45. Суфизм не?
 A) аскеттік өмір сүру
 B) исламның мистикалық бағыты
 C) исламның ортодокстік (ескіні көксейтін) бағыты
 D) Баксылық
 E) Пұтқа табынушылық
46. Монғолдар жаулап алған мемлекеттер қолданған жазулар?
 A) Монғол жәнет үркі жазулары
 B) Араб және монғол жазулары
 C) Қытай және парсы жазулары
 D) Араб және ұйғыр жазулары
 E) Оғыз және түркі жазулары
47. Табиғи діндерге қандай діндер жатады?
 A) Фетишизм, тотемизм, анимизм
 B) Зооастризм, шаманизм
 C) Ислам, буддизм
 D) Христиан діні
 E) Иудаизм
48. Оңтүстік Қазақстанда ықпал еткен сопылық ағымдар?
 A) синкретизм, шаманизм
 B) монотеизм, манихейлік
 C) Ясавийя және никшбандийя
 D) буддизм
 E) ислам
49. Рухани ұстаздар кімдер?
 A) Мұхамед Хайдар Дулати, Игунеки
 B) Қадырғали Жалаири, Науаи
 C) Ибн Сина, Ұлықбек
 D) Арыстан баб, Ысқақ баб, Әбдіжәмил баб

- Е) Қожа Ахмет Яссауи, Низами
50. “Кодекс куманикус” ескерткіші – кімдердік?
- А) Түркілер
 В) Арабтар
 С) Сақтар
 D) Қыпшақтар
 Е) Оғыздар
51. Орхон-Енисей сына жазуларының авторларының бірі
- А) Құлтегін
 В) Білге қаған
 С) Мойыншара
 D) Иоллықтегін
 Е) Тоныккөк
52. “Егер сен, түрік халқы өз қағаныңнан, өз бектеріңнен, өз отаныңнан бөлінбесең, өз үйіңде, өз ошағыңда қайғысыз өмір сүресің” мәтінін қайда жазылған?
- А) Есік қорғаны ескерткіштерінің бірінде
 В) Селенга тасында
 С) Терек-Сай тасында
 D) Білге қаған тасында
 Е) Орхон-Енисей жазуларында
53. YIII-X ғасырларда сына жазуларының әдеби тілін кімдер пайдаланды.
- А) Түріктер, арабтар
 В) Наймандар, үйсіндер
 С) Оғыздар, ұйғырлар, қырғыздар, қимақтар, қыпшақтар, түріктер
 D) Қарахандар, яғмалар
 Е) Үйсіндер, қаңлылар
54. Ерте ғасырлардағы ежелгі түркі мемлекеттерінің жазулары:
- А) Қытай жазуы, ұйғыр жазуы
 В) Араб жазуы, түркі жазуы
 С) Қытай жазуы, араб жазуы
 D) Латын жазуы
 Е) Кирилл жазуы
55. Түркілердің интеллектуалды элитасының қалыптасуына қай елдердің ғылыми және әдеби дәстүрлері көп әсер етті?
- А) Қытай елі, Үнді елі
 В) Грек елі, Рим елі
 С) Араб-парсы елдері
 D) Алдыңғы Азия елдері
 Е) Шығыс Европа елдері
56. Қарахандық мәдени ренессанстың аса көрнекті өкілдері
- А) Қожа Ахмет Яссауи
 В) Ибн Сина, Науаи
 С) Әбунасыр Әл-Фараби, Игунеки
 D) Жүсіп Баласағұни, М.Қашқари
 Е) Қадырғали Жалаири, Дулати
57. Әл-Фарабидің дүниетанымы:
- А) Идеализм
 В) Материализм
 С) Геоцентризм, универсализм
 D) Суфизм

- Е) Буддизм
58. “Жібек жолы” арқылы Қазақстанға енген манихейлік діннің отаны?
- А) Иран
 В) Үндістан
 С) Қытай
 D) Египет
 Е) Аравия
59. “Құтадғу біліг” еңбегінің авторы?
- А) Махмуд Қашқари
 В) Жүсіп Баласағұни
 С) Ахмед Игунеки
 D) Әл-Фараби
 Е) Қадырғали Жалаири
60. “Құтадғу біліг” қандай шығарма?
- А) Тарихи
 В) Әдеби
 С) Философиялық-дидактикалық
 D) Сатиралық
 Е) Лирикалық
61. Махмуд Қашқаридің “Диван лұғат ат-түрік” шығармасы қамтыған мәселелер?
- А) Ежелгі түркілердің материалдық мәдениеті, түркітілдес халықтардың этникалық тарихы, географиялық орналасуы, этнонимдері мен топоникасы, рухани мұралары
 В) Шаруашылығы мен әлеуметтік өмірі
 С) Заңдары
 D) Философия
 Е) Медицина
62. Жетісу мен Сырдариядан шыққан мұсылмандық Шығыстың ғалымдары
- А) Ахмет Игунеки, Ахмед Яссауи
 В) Ибн Сина, Ұлықбек
 С) Бируни, Дулати
 D) Науаи, Низами
 Е) Қашғари
63. Араб тілінде білім алып, бүкіләлемдік деңгейге жеткен ғалым:
- А) Науаи
 В) Ибн Сина
 С) Фараби
 D) Уәлиханов
 Е) Дулати
64. Ахмет Игунекидің “Хиба́т ул Хакайық” туындысы не туралы?
- А) Тарихи шығарма
 В) Әдеби дастан
 С) Адамгершілік, имандылық туралы тәлімдік туынды
 D) Философиялық
 Е) Медициналық
65. Орталық Азия, Қазақстан, Түркістанда X ғасырға дейін қолданылған халықаралық тіл
- А) Парсы
 В) Қытай
 С) Араб
 D) Славян
 Е) Монғол

66. Монғолдар пайдаланған жазу

- A) Араб
- B) Қытай
- C) Ұйғыр
- D) Парсы
- E) Славян

67. Алтын Орда мемлекеттеріндегі тілдер:

- A) Монғол, түркі
- B) Араб, монғол
- C) Қытай, монғол
- D) Монғол, қыпшақ
- E) Қытай, түркі

68. Алтын Орда мемлекеттеріндегі әліппи (жазу)

- A) Ұйғыр, араб
- B) Қытай, ұйғыр
- C) Монғол, ұйғыр
- D) Монғол, парсы
- E) Парсы, ұйғыр

69. ХІҮ-ХҮ ғасырлардағы түркі тілдес әдебиет өкілдеріне кімдер жатады:

- A) Бируни, Хафиз
- B) Низами, Науаи
- C) Күтбы (“Хосроу және Шырын”), Хорезми (“Мұхаббат-наме”), Сарай (“Гулистан”)
- D) Науаи, Ұлықбек
- E) Фердауси, Хаям

70. «Оның заманы келеді» фильмінде басты ролде ойнаған актер?

- A) Ә.Әшімов
- B) Ш.Айманов
- C) Н.Жантөрин
- D) Қ.Жандарбеков
- E) Қ.Байсейітов

71. «Құрманғазы» поэмасын жазған кім?

- A) Әбу Сәрсенбаев
- B) М.Сүндетов
- C) Х.Ерғалиев
- D) З.Қабдолов
- E) Ж.Нәжімеденов

72. «16 жыл» күйінің авторы?

- A) Құрманғазы
- B) Дәулеткерей
- C) Сейтек
- D) Тәтімбет
- E) Дина

73. Қазақтың «500 әні», «1000 ән-күй» жинақтарын шығарушы өнер қайраткері?

- A) Е.Брусиловский
- B) А.Жұбанов
- C) Г.Аравин
- D) Л.Хамиди
- E) А.Затаевич

74. «Ғасырлар пернесі», «Замана бұлбұлдары» шығармаларының авторы-өнертанушы?

- A) А.Жұбанов

- В) С.Мұхамеджанов
 С) Ө.Байділдаев
 D) С.Қайшыбаев
 E) Г.Сахарбаева
75. 1927 жылы Париж сахнасында өнер көрсеткен қазақ әншісі?
 A) М.Шамсутдинова
 B) Қ.Байжанов
 C) Ә.Қашаубаев
 D) Ғ.Құрманғалиев
 E) Қ.Жандарбеков
76. Қазақстанда өзге ұлт өкілдерінің қоныстану себептері?
 A) Патшалық Ресейдің отарлық саясаты, Кеңес үкіметінің әртүрлі шаралары
 B) Олар ежелден тұрады
 C) Тәуелсіздік алғаннан кейін
 D) Ұлы Отан соғысынан кейін
 E) “Күн астынан” орын іздеу
77. Қазақстан мәдениетінің ескерткіші «Кодекс Куманикус» еңбегі қай тайпаға жатады?
 A) Сақтарға
 B) Үйсіндерге
 C) Қаңлыларға
 D) Қыпшақтарға
 E) Оғыздарға
78. Орхон-Енисей жазуларының авторларының бірі?
 A) Құлтегін
 B) Білге қаған
 C) Мойыншара
 D) Иоллықтегін
 E) Бұмын қаған
79. В.Дальдің қазақтар туралы шығармасы?
 A) “Қырғыз-қайсақтар”
 B) “Боран”
 C) “Семьялық хроника”
 D) “Қазақтарда”
 E) “Бөкей мен Мәулен”
80. «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінің» авторы?
 A) Даль
 B) Афанасьев
 C) Левшин
 D) Аксаков
 E) Ушаков
81. «Диуан лұғат ат-түрік» еңбегінің авторы?
 A) Жүсіп Баласағұни
 B) Махмуд Қашқари
 C) А.Игунаки
 D) А.Яссауи
 E) Ә.Науаи
82. «Құтты білік» еңбегінің авторы?
 A) А.Науаи
 B) М.Қашқари
 C) Ж.Баласағұни

- D) А.Яссауи
E) А.Игунеки
83. «Махаббат және еңбек» дастанының авторы?
A) Хиркати
B) Залели
C) Садыр
D) Сайрамы
E) Низари
84. Қазақтың тұңғыш режиссері?
A) Ә.Қашаубаев
B) Ж.Шанин
C) Ш.Айманов
D) Ә.Қастеев
E) Қ.Жандарбеков
85. Қазақ өнерінің тұңғыш онкүндігі қай жылы өтті?
A) 1925ж.
B) 1937ж.
C) 1940ж.
D) 1956ж.
E) 1936ж.
86. «Біржан-Сара» операсының авторы?
A) Е.Брусиловский
B) Л.Хамиди
C) Ғ.Жұбанова
D) М.Төлебаев
E) А.Жұбанов
87. «Еңлік-Кебек» трагедиясының авторы?
A) Б.Майлин
B) С.Сейфуллин
C) М.Әуезов
D) С.Мұқанов
E) Ғ.Мүсірепов
88. «Мұрат ақынның сөздері» еңбегінің авторы?
A) З.Қабдолов
B) Х.Досмұхамедов
C) Қ.Жұмалиев
D) Б.Аманшин
E) М.Әуезов
89. Қазақтың халықтық музыкасын алғаш жүйелеп зерттеген ірі ғалым?
A) А.Е.Алекторов
B) А.И.Левшин
C) И.Т.Георги
D) А.В.Затаевич
E) Карунц
90. Құрманғазыны көріп, тыңдаған орыс зерттеушісі?
A) В.Г.Короленко
B) А.Е.Алекторов
C) Н.Ф.Савичев
D) Харузин
E) Карунц

91. «Ғасырлар пернесі», «Замана бұлбұлдары» монографиясының авторы?
А) М.Төлебаев
В) А.Жұбанов
С) Л.Хамиди
D) П.В.Аравин
E) Ерзакович
92. «Жанбота», «Жаймашуақ», «Ләйлім шырақ» әндерінің авторы?
А) Ақан Сері
В) Біржан сал
С) Жаяу Мұса
D) Мұхит
E) Жарылғанберді
93. «Балқадиша», «Мақпал» әндерінің авторы?
А) Біржан сал
В) Әсет
С) Сегіз Сері
D) Ақан Сері
E) Балуан Шолақ
94. А.В.Затаевичтің атауы бойынша «Қазақтың Баяны» - әнші, композитор?
А) Ақан Сері
В) Әсет
С) Мұхит
D) Әміре
E) Біржан сал
95. «Серпер», «Адай», «Сарыарқа» күйлерінің авторы?
А) Тоқа
В) Құрманғазы
С) Дәулеткерей
D) Тәттімбет
E) Қазанғап
96. «Қосалқа», «Көроғлы», «Топан» күйлерінің авторы?
А) Құрманғазы
В) Қазанғап
С) Дина
D) Дәулеткерей
E) Сейтек
97. «16 жыл», «Науысқы», «Бұлбұл» күйлерінің авторы?
А) Есір
В) Сейтек
С) Тоқа
D) Дина
E) Қазанғап
98. «Қосбасар», «Саржайлау», «Көкейкесті» күйлерінің авторы?
А) Қазанғап
В) Сүгір
С) Тәттімбет
D) Сейтек
E) Соқыр Есжан

99. «Музыканың ұлы кітабының» авторы?
 А) Ибн-Сина
 В) Фердауси
 С) Новаи
 D) Аль-Фараби
 E) Аль-Беруни
100. Петроглифтер не?
 А) Көне жазу
 В) Жартастағы суреттер
 С) Сөз жүйесі
 D) Сәулет өнерінің ескерткіштері
 E) Мүсіндер
101. Сақ, үйсін өнерінің стилі?
 А) Классикалық стиль
 В) Аң стилі
 С) Барокко
 D) Готика
 E) Ою-өрнектер
102. «Таңбалы тас» орналасқан аймақ?
 А) Батыс Қазақстанда
 В) Шығыс Қазақстанда
 С) Қаратау өңірінде
 D) Орталық Қазақстанда
 E) Жетісу өлкесінде
103. Ежелгі сақтар, үйсіндер, ғұндар, қаңлылар неге сыйынған?
 А) Тәңірге
 В) Жануарларға
 С) Буддаға
 D) Бір құдайға
 E) Аллаға
104. Түркі халықтарының рухани мұраларына жатады?
 А) Орхон-Енисей, Талас жазулары
 В) Кодекс Кумангикус
 С) Жеті Жарғы
 D) Авеста
 E) Домострой
105. Қазақ мәдениетінің космостық нысандары неден көрініс тапты?
 А) Ою-өрнектерден
 В) Құрал-жабдықтардан
 С) Әдеп-ғұрыптардан
 D) Қару-жарақтардан
 E) Ауыз әдебиетінен
106. Қазақ ауыз әдебиетінің көрнекті өкілдерін құрады:
 А) Жазушылар
 В) Билер
 С) Жыраулар, жыршылар, шешендер, ертекшілер
 D) Тархандар
 E) Әншілер
107. «Қайранда менің, Еділім» жырының авторы?
 А) Ақтамберді

- В) Жиёмбет
 С) Асанқайғы
 D) Қазтуған
 E) Бұқар жырау
108. Қазақ даласында ең алғашқы азаматтық мектепті ашқан кім?
 A) Ы.Алтынсарин
 B) М.Сералин
 C) Ж.Бөкеев
 D) Ш.Уәлиханов
 E) С.Көбеев
109. Беташар дегеніміз не?
 A) Спорттық ойын
 B) Үйлену дәстүрінің көрінісі
 C) Сыйлық
 D) Еңбек дәстүрі
 E) Діни дәстүр
110. Қазақтардың сенім-нанымдарын, әдет-ғұрпын, аңыздарын тұңғыш зерттеген ғалым?
 A) С.Сейфуллин
 B) Ә.Марғұлан
 C) Ш.Уәлиханов
 D) Карунц
 E) Эверсман
111. «Аманат» қандай дәстүрге жатады?
 A) Тәрбие, үлгі дәстүріне
 B) Үйлену дәстүріне
 C) Тұрмыстық дәстүрге
 D) Туысқандық дәстүрге
 E) Діни дәстүрге
112. «Бастаңғы» қандай дәстүрге жатады?
 A) Тұрмыстық
 B) Еңбек
 C) Тәрбие, үлгі дәстүрі
 D) Діни
 E) Үйлену дәстүрі
113. Қазақ мұғалімдері үшін жазылған «Педагогика» оқулығының авторы?
 A) Ж.Аймауытов
 B) М.Дулатов
 C) А.Байтұрсынов
 D) С.Сейфуллин
 E) М.Жұмабаев
114. «Үш қиян», «Сары Арқа» толғауларының авторы?
 A) Қашаған Күржіманов
 B) Мұрат Мөңкеұлы
 C) И.Байзақов
 D) Мұрын жырау
 E) Сегіз сері
115. «Пайғамбар», «Мен жастарға сенемін» өлеңдерінің авторы?
 A) Қ.Аманжолов
 B) С.Сейфуллин
 C) М.Жұмабаев

- D) С.Торайғыров
 E) І.Жансүгіров
116. «Мұрат ақынның сөздері» атты еңбектің авторы?
 A) М.Әуезов
 B) Қ.Жұмалиев
 C) Х.Досмұхамбетов
 D) С.Мұқанов
 E) Ә.Бөкейханов
117. М.Өтемісұлы шығармашылығын ірі зерттеуші?
 A) М.Әуезов
 B) М.Дулатов
 C) М.Тынышпаев
 D) Ә.Марғұлан
 E) Қ.Жұмалиев
118. Қобыз аспабын ең бірінші пайдаланушы?
 A) Ықылас
 B) Қорқыт
 C) Ұзақ
 D) Сүгір
 E) Қазанғап
119. Қазақтың көне музыкалық аспаптарын зерттеп, қалпына келтірген ірі ғалым?
 A) Б.Ерзакович
 B) А.Затаевич
 C) Н.Тілендиев
 D) Б.Сарыбаев
 E) П.Аравин
120. Қазақстан территориясында исламның суфизм бағытын таратушы?
 A) Фараби
 B) Қашқари
 C) Яссауи
 D) Жалаири
 E) Игунеки
121. Шоқан Уәлихановтың досы, орыс жазушысы?
 A) И.С.Тургенев
 B) Ф.М.Достоевский
 C) А.С.Пушкин
 D) Н.В.Гоголь
 E) М.Ю.Лермонтов
122. Қазақ тақырыбына жазған орыс жазушысы?
 A) В.Г.Короленко
 B) А.М.Горький
 C) М.А.Шолохов
 D) А.П.Чехов
 E) А.К.Толстой
123. Маңқыстау өлкесін зерттеген көрнекті неміс ғалымы?
 A) Кауфман
 B) Миллер
 C) Шварц
 D) Шпрингер
 E) Эверсман

124. «Орхон-Енисей» жазбаларын алғаш оқыған ғалым?

- A) Бухгольц
- B) Шварц
- C) Шприндер
- D) Миллер
- E) Радлов

125. «Ғасырлар пернесі», «Замана бұлбұлдары» монографиясының авторы?

- A) М.Төлебаев
- B) А.Жұбанов
- C) Л.Хамиди
- D) П.В.Аравин
- E) Ерзакович

126. “Жоңғар” очерктерін кім жазды?

- A) А.Құнанбаев
- B) Ә.Бөкейханов
- C) Ш.Уәлиханов
- D) Б.Куфтин
- E) Ә.Марғұлан

128. Аретип ұғымын мәдениеттануға енгізген кім?

- A) З.Фрейд
- B) К.Г.Юнг
- C) Э.Фромм
- D) Р.Рорти
- E) Ж.Делез

129. Қазақстан территориясындағы этно және мәденигенздің екі қайнар көздеріне жатады:

- A) Ежелгі үнділік және ежелгі европалық
- B) Ежелгі славяндық және ежелгі европалық
- C) Ежелгі ирандық және ежелгі түркілік
- D) Ежелгі үнділік және ежелгі арабтық
- E) Ежелгі түркілік және ежелгі арабтық

130. “Авеста” қасиетті кітабының отаны

- A) Ежелгі Египет
- B) Ежелгі Индия
- C) Вавилон
- D) Ежелгі Иран
- E) Ежелгі Монғолия

131. “Аң стилін” пайдаланған ежелгі тайпалар?

- A) Сақтар, үйсіндер, қаңлылар
- B) Парсылар, үндістер, арабтар
- C) Ғұндар, түріктер
- D) Қыпшақтар, оғыздар
- E) Оғыздар, ұйғырлар

132. “Кодекс куманикус” ескерткіші – кімдердікі?

- A) Түркілер
- B) Арабтар
- C) Сақтар
- D) Қыпшақтар
- E) Оғыздар

133. Орхон-Енисей сына жазуларының авторларының бірі

- A) Құлтегін
- B) Білге қаған
- C) Мойыншара
- D) Иоллықтегін
- E) Тоныккөк

134. “Егер сен, түрік халқы өз қағаныңнан, өз бектеріңнен, өз отаныңнан бөлінбесең, өз үйіңде, өз ошағыңда қайғысыз өмір сүресің” мәтінін қайда жазылған?

- A) Есік қорғаны ескерткіштерінің бірінде
- B) Селенга тасында
- C) Терек-Сай тасында
- D) Білге қаған тасында
- E) Орхон-Енисей жазуларында

135. VIII-X ғасырларда сына жазуларының әдеби тілін кімдер пайдаланды.

- A) Түріктер
- B) Наймандар
- C) Оғыздар, ұйғырлар, қырғыздар, кимақтар, қыпшақтар, түріктер
- D) Қарахандар
- E) Үйсіндер

136. Ерте ғасырлардағы ежелгітүркі мемлекеттерінің жазулары:

- A) Қытай жазуы, ұйғыр жазуы
- B) Араб жазуы, түркі жазуы
- C) Қытай жазуы, араб жазуы
- D) Латын жазуы
- E) Кирилл жазуы

137. Түркілердің интеллектуалды элитасының қалыптасуына қай елдердің ғылыми және әдеби дәстүрлері көк әсер етті?

- A) Қытай елі, Үнді елі
- B) Грек елі, Рим елі
- C) Араб-парсы елдері
- D) Алдыңғы Азия елдері
- E) Шығыс Европа елдері

138. «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінің» авторы?

- A) Даль
- B) Афанасьев
- C) Левшин
- D) Аксаков
- E) Ушаков

139. «Диуан лұғат ат-түрік» еңбегінің авторы?

- A) Жүсіп Баласағұни
- B) Махмуд Қашқари
- C) А.Игунаки
- D) А.Яссауи
- E) Ә.Науаи

140. «Құтты білік» еңбегінің авторы?

- A) А.Науаи
- B) М.Қашқари
- C) Ж.Баласағұни
- D) А.Яссауи
- E) А.Игунеки

141. «Махаббат және еңбек» дастанының авторы?

- A) Хиркати
- B) Залели
- C) Садыр
- D) Сайрамы
- E) Низари

142. Қазақтың тұңғыш режиссері?

- A) Ә.Қашаубаев
- B) Ж.Шанин
- C) Ш.Айманов
- D) Ә.Қастеев
- E) Қ.Жандарбеков

143. Қазақ өнерінің тұңғыш онкүндігі қай жылы өтті?

- A) 1925ж.
- B) 1937ж.
- C) 1940ж.
- D) 1956ж.
- E) 1936ж.

144. «Біржан-Сара» операсының авторы?

- A) Е.Брусиловский
- B) Л.Хамиди
- C) Ғ.Жұбанова
- D) М.Төлебаев
- E) А.Жұбанов

145. «Еңлік-Кебек» трагедиясының авторы?

- A) Б.Майлин
- B) С.Сейфуллин
- C) М.Әуезов
- D) С.Мұқанов
- E) Ғ.Мүсірепов

146. «Мұрат ақынның сөздері» еңбегінің авторы?

- A) З.Қабдолов
- B) Х.Досмұхамедов
- C) Қ.Жұмалиев
- D) Б.Аманшин
- E) М.Әуезов

147. Қазақтың халықтық музыкасын алғаш жүйелеп зерттеген ірі ғалым?

- A) А.Е.Алекторов
- B) А.И.Левшин
- C) И.Т.Георги
- D) А.В.Затаевич
- E) Карунц

148. Сиқыр сөзінің баламасы болып табылатын ежелгі наным сенім түрі:

- A) Фетишизм
- B) Анимизм
- C) Магия
- D) Тотемизм
- E) Генотеизм

149. Қазақтың апта күндерінің атаулары қай тілден алынған

- A) Араб
- B) Парсы
- C) Үнді
- D) Өзбек
- E) Тәжік

150. Қазақтарда “обал” түсінігінің қарама-қарсы ұғымы қайсысы?

- A) Ысырап
- B) Сауап
- C) Дауа
- D) Шипа
- E) Зауал

МАЗМҰНЫ:

- I. Ежелгі Қазақстанның рухани мәдениеті
 - II. Ежелгі түркі мәдениеті
 - III. Ерте орта ғасырлық Қазақстанның рухани мәдениеті
 - IV. Орта ғасырлардағы түркілердің рухани мәдениетінің гүлденуі
 - V. Кейінгі орта ғасырлардағы рухани мәдениет
 - VI. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің рухани құндылықтары (XV-XVIII ғғ.)
 - VII. Қазақтардың салт-дәстүрлері, туысқандық қатынастары
 - VIII. Ауыз әдебиеті және билер мен жыраулардың рухани мұрасы
 - IX. Жаңа кезеңдегі қазақ мәдениетінің рухани-идеологиялық негіздері
 - X. Отарлық кезеңдегі әдеби ақындық мұра
 - XI. Қазақ халқының музыка өнері
 - XII. Қазақтың аса көрнекті композиторлары
 - XIII. Қазақ ағартушылығы және ұлт зиялыларының рухани мұралары
 - XIV. XIX-XX ғасырлар тоғысындағы қазақ элитасының рухани мұрасы
- Қорытынды.